

Національна академія наук України

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ІСТОРИЧНІ ЗОШИТИ

М. А. Абдуллаєва

ДУХОВНО-РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ

ГРЕКІВ КРИМУ

НАПРИКІНЦІ ХVІІІ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Київ 2000

Абдуллаєва Маріанна Абдуллаєвна – молодший науковий співробітник відділу “Кабінет українсько-грецьких відносин НАН України” Інституту історії України Національної академії наук України.

В науковому дослідженні на підставі архівних джерел і публікацій російських, українських та іноземних вчених розглядається картина духовно-релігійного життя греків Криму наприкінці XVIII – на початку XX ст.

Розраховано на науковців, краєзнавців, викладачів, студентів, всіх, хто цікавиться історією нашої держави і розвитком інституцій православної церкви в Україні.

Редколегія:

Д. і. н. С.В. Кульчицький (головний редактор),
к. і. н. О.І. Ганжа (відповідальний секретар),
д. і. н. В.О. Горбик, д. і. н. О.І. Гуржій,
д. і. н. В.М. Даниленко, д. і. н. М.Ф. Дмитрієнко,
д. і. н. М.В. Коваль.

Друкується за рішенням Вченої ради
Інституту історії України НАН України,
протокол № 12 від 28. 11. 2000 р.

Вступ

Україна – багатонаціональна держава. З часів заснування перших античних колоній на північному березі Понту Евксінського (VI ст. до н. е.) елліни склали певну частину населення Криму і мали вплив на культуру інших етносів. Тісні взаємозв'язки нащадків еллінських колоністів з тюркомовними народами степової Таврики в епоху середньовіччя (VI – XVII ст.) призвели до виникнення різних у лінгвістичному відношенні субетнічних груп греків-румеїв та урумів.

З кінця XVIII ст., після приєднання Криму Російською імперією на тлі територіально-формуєчих процесів відбувався активний розвиток промисловості. Водночас була розпочата колонізація півострову. Головний колонізаційний потік відбувався за рахунок російського та українського селянства. Хоча наслідки іноземної і, зокрема, грецької колонізації південної України і не відповідали планам уряду Російської імперії¹, проте переселення окремих груп грецького населення в Крим, розвиток поселень греків, деякі аспекти економічного, культурного та релігійного життя, процес тривалого збереження національної самосвідомості греками є історичним феноменом, який і досі привертає увагу дослідників.

Виведення християнського населення до Приазов'я і заснування Маріуполя та 20 сіл, організоване урядом Російської імперії у 1778 р., викликало зміни в етнічному складі грецького населення Криму, яке за нову добу

збільшувалося головним чином за рахунок вихідців з територій Оттоманської Порти. В Таврійській області (пізніше – губернії) як результат міграції християн в Росію, виникали компактні поселення греків, що прибували з Греції й Турції, островів Іонічного та Егейського морів. При реалізації загально-державних програм наприкінці XVIII ст.– XIX ст. на Півдні України поряд з іншими засобами русифікації (поширенням громадянських прав, наданням економічних пільг) вміло використовувався також і етноконфесійний фактор. У свою чергу, виникнення тут парафій греків, заснованих за національними ознаками, сприяло збереженню ними національної самосвідомості. Храми та монастирі Криму стали осередками духовно-релігійного життя грецьких громад півострову.

Сукупність кількох важливих, на наш погляд критеріїв, дає право називати той чи інший культовий комплекс Криму грецьким. Ми маємо на увазі не його підпорядкованість Константинопольському патріархату та наявність Ставропігії, адже це не було характерним в нові часи для Криму, а певний вплив, який спричинили національні традиції греків Криму на систему церковної обрядовості окремих церков та монастирів Російської Православної Церкви. Деякі церкви та монастирі ми будемо називати грецькими, тому що спостерігалися:

фіксація пам'ятки в джерелах як "грецький монастир", "грецька церков" (що було дуже характерним для середньовічних комплексів);

присутність греків серед ченців або парафіян;
проведення церковної служби грецькою мовою;

призначення настоятелів монастиря або священників
та причту церкви з духовних осіб грецького походження
або з осіб, що володіють грецькою мовою на рівні,
необхідному для задоволення релігійних потреб вірних;

здійснення духівництвом культового комплексу
просвітницької або благодійної діяльності, направленої
на греків регіону;

будівництво або відновлення культових споруд за
фінансової участі греків.

Треба враховувати, що відповідність усім названим
критеріям могла не зберігатися увесь час функціонування
монастирю або храму. Тоді слід говорити про грецьке
походження релігійного комплексу, який згодом перестає
відповідати названим критеріям і вже не може
виконувати свої етнозберігаючі функції.

Історіографія не дає комплексного дослідження
питання. Вчені, що так чи інакше торкалися теми
духовно-релігійного життя грецьких етноконфесійних
громад, як правило, досліджували окремі наукові
питання.

З 20-х рр. XIX ст. в історичних творах проводиться
систематизація з історії ієрархії Російської Православної
церкви. Одним із перших розглядав це питання
митрополит Платон (Левшин) в узагальнюючому
дослідженні «Краткая церковная российская история»²
Протягом 1807 – 1816 рр. було надруковано шість томів
грунтовної праці єпископа Амвросія (Орнатського) та

митрополіта Євгенія (Болховітінова), ім'я якого на титулі не зазначене³ В книзі було приведено свідчення про ієрархів православної церкви в Новоросії.

Архієпископ Херсонський і Таврійський Гаврил дослідив мотиви переселення греків з Криму і процес їх улаштування в Приазов'ї. Ним були узагальнені свідчення щодо християнських старожитностей, деяких грецьких церков і монастирів Криму. Найцінніші документи про Крим з колекції Гаврила, що складала кілька томів матеріалів, були у вигляді переліку видані Одеським Товариством Історії і старожитностей⁴.

У 50-60-ті рр. ХІХ ст. сучасний стан збереження та особливості функціонування християнських інституцій Криму зафіксували Ван Вонцель, Федоров Ф. А., Серафимов С. А.⁵, Гроздовим А., Марковим Є. Л., Маркевичем А. було описано історію Успенського монастиря в Бахчисараї⁶

В центрі уваги дослідників історії Керчі була стародавня грецька Іоанно-Предтеченська церква⁷. Вихід праць Зинченко Н., Ліванова, Соколова І. про Свято-Георгієвський монастир (в письмовій традиції ХІХ ст. – Балаклавський Георгієвський)⁸, було здійснено перед і відразу після святкування 1000-річчя з часу заснування обителі. Ці невеликі краєзнавчі нариси, що несли загальновідомі завдяки більш раннім творам свідчення, однак сприяли ще більшій популярності обителі і привернули до неї увагу влади, меценатів, паломників.

Протягом досить тривалого часу працював над підготовкою історичних творів з історії Новоросії

Скальковський А.А.⁹ Він використовував нові джерела, віднайдені в ході археографічної подорожі і призначені для Одеського Історичного Архіву. Серед них, за зауваженням автора, були "оригінальні ордера Потьомкіна, залишки якогось опису Таврійської області 1809 р., і найважливіше – оригінальний опис Криму, від генерал-поручика Інгельстрома 1783 р."¹⁰ Він також відзначив невеликі розміри і бідність церков Криму.¹¹

Низку історико-статистичних описів щодо міст Криму, враховуючи вже відомі свідчення про пам'ятки християнства, підготував Домбровський Ф.¹²

Важливі висновки спостерігаються в працях Феофілова М., Родіонова, Кондаракі В. Ф., Мурзакевича М.¹³ Останній описав середньовічні грецькі храми і монастирі, додавши статистичні свідчення, проаналізував сучасний стан парафій, повідомив про життя і діяльність представників церковного кліра Новоросії. Свідчення про монастирі, у зв'язку з підготуванням опису Криму, зустрічаються у Лашкова Ф. Ф.¹⁴

Єпископом Гермогеном була підготовлена "Довідкова книга про парафії і храми Таврійської єпархії"¹⁵ Єпископ Гермоген є одним з малочисельних авторів ХІХ ст., який до того ж був православним священиком, що описав особливості православної обрядовості різних народів Таврійської єпархії, у тому числі і греків. Відзначені ним деталі підтверджуються як архівними матеріалами, так і свідченнями етнокультурології, віднайденими у результаті порівняльно-

історичного зіставлення описаних ним обрядів з традиціями населення, яке проживало в цей період в Греції і містах Малої Азії. Окремі аналогії є і в комплексі релігійно-культурних традицій т. зв. «маріупольських греків».

Для статті "До історії християнства в Криму" Берт'є-Делагарда А. Л., надрукованої в "Записках..." Одеського товариства історії та старожитностей (ОЕІС)¹⁶ є характерним критичний підхід до вивчення історії Балаклавського Георгієвського монастиря. В нарисі, аналізуючи вже друковані твори про Георгієвський монастир, дослідник висловив низку критичних зауважень щодо висновків, що вже стали аксіомами у сучасній йому історіографії про заснування і початкову історію монастиря. Він також надрукував 36 сторінок бібліографічного списку творів про Свято-Георгієвський монастир.

Спостерігалася значна зацікавленість до історії християнства в Тавриді в наукових товариствах. Публікації Одеського Товариства Історії і Старожитностей (ОТІС), Таврійської Ученої Архівної Комісії (ТУАК) охоплювали широкий спектр інформації археологічного, етнографічного, історичного характеру. На сторінках друкованих видань, котрі були видані згаданими товариствами вийшли в світ праці архієпископа Херсонського і Таврійського Гаврила, Сафонова С., Серафімова С. А., Мурзакевича М., Лашкова Ф. Ф., Берт'є-Делагарда А. Л. та інших¹⁷ Свідчення про храми та монастирі друкувалися у

бібліографічних списках ОТІС¹⁸ Систематизація окремих свідчень знайшла своє місце в 70-90-ті рр. ХІХ ст. у публікаціях "Новоросійського календаря"¹⁹, "Вітчизняних Записок"²⁰, "Таврійських єпархіальних відомостей"²¹, "Новоросійського календаря".

Тривалий час в історіографії не розроблялися теми, так чи інакше пов'язані з дослідженням духовно-релігійного життя етноконфесійних громад греків. Крім того, починаючи в 30 – 60-ті рр. ХХ ст. вивчення історії і історико-культурного внеску національних меншин, в тому числі і грецького населення СРСР, було небажанною темой в науці. Цій тематиці не надають бажаної уваги такі відомі дослідники як Нарочницький А. Л., Арш Г. Л., Дружиніна Є. Д., Іванова Ю. В., Кабузан В. М., Н. Полонської-Василенко²²

Монографія Якобсона А. Л., присвячена історії середньовічних грецьких і вірменських церков Криму розглядала процес їхнього будівництва в архітектурному аспекті, проте не було досліджено соціальні роль і функції релігійних комплексів у житті етноконфесійних громад²³ Найбільш цікаві в архітектурному відношенні пам'ятки (їх заснування, археологічні дослідження, окремі моменти історії і сучасний стан) були розглянуті в статтях Макарової Т. І., Брунова Н., Блаватського В. Д., Воронова А. А., Михайлової М. Б., Пономарьової Л.²⁴

Тільки 90-е рр. позначені появою досліджень, що характеризуються еkleктичним підходом до вивчення історії питання. Авторські і колективні дослідження 90-х рр., створені на основі нових архівних джерел,

розглядають храми і монастирі, у тому числі й грецькі, в історико-хронологічному, архітектурному, мистецько-знавчому аспектах.

Історична роль і правові основи функціонування церков та монастирів як осередків духовно-релігійного життя греків Криму в ході колонізації Новоросії російським урядом знайшли своє відображення в дослідженнях Катуніна Ю. А.,²⁵ Тура В. Г.²⁶

Певну увагу вивченню внеску грецької громади в культуру і економіку Керчі і Єнікале після приєднання Криму до Росії приділив Пряхин Ю. Д.²⁷ Автор торкнувся історії Керченської парафії, діяльності духівництва Іоанно-Предтеченської і Успенської церков, зазначив особливий внесок греків у розвиток духовності, у ствердження православ'я в цьому регіоні Криму. Він показав "численні випадки пожертв з боку греків православним храмам, передачу значних коштів на ремонт і будівництво церков, безкоштовні передачі земельних наділів під нові церковні будівлі..." Культурно-просвітницька діяльність духівництва грецького походження є одним із напрямків дослідження Терентьевої Н. О.²⁸

Низка монографій, статей, багаточислені публікації в збірниках тез наукових конференцій присвячені історії окремих церков²⁹ Слід особливо відзначити монографічне дослідження Шавшина В. Г., яке розглядає історію Свято-Георгієвського Балаклавського монастиря³⁰. Разом з комплексним аналізом історіографії цієї одної з найзначних пам'яток християнства в Криму,

автор надає узагальнені свідчення про культові споруди в Севастополі і його околицях, від моменту їх існування, і до їх закриття і ліквідації. Новим явищем в історіографії кін. ХХ ст. стала поява цілої низки довідкових видань про монастирі Криму³¹ Узагальнюючою працею є колективне видання «Греки на теренах України», надруковане в Києві у 1999.

Таким чином, було проаналізовано історичні умови виникнення та розвитку грецьких громад на теренах України, їхній економічний розвиток та інтеграція переселенців в російське суспільство. На сторінках наукових праць знайшли відображення історія Російської Православної Церкви в Криму, життя та діяльність ієрархів церкви, деякі моменти функціонування парафій в Новоросії. Дослідники описували історію церков та монастирів Криму, у тому числі грецьких, але розглядали їх головним чином у архітектурному та мистецтвознавчому аспектах. Окремими авторами були зафіксовані деякі характерні риси шанування греками святинь Криму. Однак, в історіографічній традиції кінця ХVІІІ – кінця ХХ ст. майже не були досліджені аспекти духовно-релігійного життя грецьких етноконфесійних громад Криму. Хоча дослідження етноконфесійних громад греків Криму (з кінця ХVІІІ – до початку ХХ ст.) неодноразово привертало увагу вчених, при великій кількості як документальних джерел, так і історичних публікацій (тематичних збірок архівних матеріалів, статистичних відомостей, історичних описів), проте картина духовно-релігійного життя греків Криму у нові

часи, як історико-культурного феномену з усіма його особливостями, і досі є дуже аморфною.

На нашу думку, досліджуючи духовно-релігійне життя грецьких парафій Криму, треба взяти до уваги суттєвий функціональний аспект існування грецьких етноконфесійних громад – його комунікативне призначення, яке проявило себе у практичній реалізації етноінтегративної і соціокомунікативної функції. Для проведення узагальнюючого аналізу, на нашу думку, слід звернути увагу на зовнішні та внутрішні чинники, етапи та характер колонізації, у тому числі грецької Криму в нову добу, приділити увагу політиці держави щодо іноземних переселенців, описати характерні риси релігійних обрядів кримських греків, дослідити фінансовий внесок як віруючих, так і духівництва парафій греків у поновлення церков та монастирів, просвітницьку і добродійну діяльність православних мешканців Криму. Саме це і є завданням публікації.

Дослідження духовно-релігійного життя греків Криму потребує ще чималої роботи, для того щоб реконструювати ті взаємини, які існували поміж греками та іншими народами України, краще зрозуміти соціокультурні процеси в регіоні.

РОЗДІЛ І

Приєднання Криму та грецьке населення півострова
наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.

1. Християнський історико-культурний
спадок греків Криму

Історик М. Мурзакевич зазначав, що Крим, який Росія отримала 1783 року, був не християнським, а мусульманським: «Потрібно було закликати до Криму нових християнських жителів, відновлювати для них зруйновані та споруджувати нові храми, засновувати тут нову християнську єпархію і нове церковне управління...»³² Дослідник О. Л. Берт'є-Делагард писав, що в часи Кримського ханства не всі священники вміли читати грецькою і тільки окремі писати, а «більшість так званого грецького населення розмовляло і розуміло тільки татарську, не виключаючи священників; церковні книги і сама служба в Церкві у них були татарською мовою; сам митрополит Ігнатій був вимушений промовляти проповіді татарською навіть в Маріуполі...»³³ Російський мандрівник П. Сумароков проаналізував наслідки виводу християнського грецько-вірменського населення з Криму. Росія, «не чекаючи на зміни політичних обставин, розсудливо поспішила з виводом з Криму греків і вірменів; але через п'ять років по тому цей край, приєднаний до її простору, з'явився перед нею в пошкодженому від того вигляді. Вона здригнулася, знайшовши, що селища перетворилися у

руїни, сади в ліси, ремесла, промисловість в неробство...»³⁴

Відразу ж після включення земель Криму та Приазов'я до складу Російської імперії для вивчення надбаних територій (флори і фауни, кліматичних умов, економічних і демографічних ресурсів) в Крим приїхали географи і етнографи. Значну увагу вчені приділяли опису історико-культурних традицій. Багаточислені християнські церкви та монастирі, побудовані зусиллями головним чином греків і вірменів Таврії за добу середньовіччя, свідчили про значну роль християнства в регіоні. Необхідність відродити середньовічні святині православ'я в Криму, включені Св. Синодом до складу Російської Православної Церкви, була усвідомлена урядом і проголошена ієрархами православної церкви майже відразу з приєднанням території Криму Російською імперією. Одним із найперших завдань як вчених, так і духівництва стало дослідження християнсько-православного потенціалу Криму.

У вересні 1793 р. Св. Синод дав розпорядження вікарному єпископу Феодосійському Іову (який жив в той час у м. Старий Крим) надати детальні свідчення про церкви і монастирі, що існують у його єпархії (місце знаходження, час заснування, імена настоятелів, число монахів, кількість нерухомого майна і засоби утримання). Відповідна інформація в двох листах була отримана від єпископа 3-го листопада того ж року. В повідомленні про Георгіївський монастир в Балаклаві (що був тоді один в єпархії) було написано: «коли і ким

заснований, написів та записів не знайдено, і ніхто з монахів цього не знає...»³⁵

Відрядження членів Петербурзької Академії Наук до нових регіонів, у тому числі до Приазов'я та Криму, супроводжувала, розроблена вченими інструкція, у пункті № 22 якої йшлося про необхідність опису і вивчення монастирів.

Одним з перших відвідав землі регіону географ та мандрівник П. С. Паллас, який описав як села «маріупольських» греків, так і історико-архітектурний спадок середньовічного грецького населення Криму. П. С. Паллас приділяв значну увагу долі стародавніх святинь, котрі в ті часи почали відновлювати нові православні жителі Тавриди. Так, про монастир Св. Вмч. Георгія Побідоносця, мандрівник зазначав, що він: «добре відомий, завдяки розважальним подорожам і паломництву, які відбуваються в Квітні місяці, на день Св. Георгія, переважно грецькими сім'ями»³⁶

Незмінно згадувався цей монастир в описах подорожуючих, які були присвячені історії і сучасному стану півострова. В книзі «Подорож у полудненну Росію Володимира Ізмайлова» про храм Св. Георгія монастиря автор зазначав: «Храм цей висить на гребені гори. Здається, що сама скеля, на якій він стоїть, бажає обвалитися; але століття проминули, і її не похитнули»³⁷

Фон-Штрандман-Густав, російський офіцер, що відвідав Георгіївський монастир, залишив про нього окремі нотатки³⁸

Короткі спогади про християнські стародавності півострову зустрічаються і в книзі мандрівника Сестренцевича-Богуша. Подорожуючи із Сімферополя до Бахчисараю, мандрівник описав (вірогідно маючи на увазі залишки монастиря Св. Успіння Богородиці Бахчисарайської, залишеного християнами по виході в Приазов'я): «Величезна скеля, що знаходиться поблизу цих місць, видовбана всередині таким чином, що можна жити в ній... здається, що ці сховища зроблені грецькими монахами, які вправлялися у ритті для себе монастирів...Грецькі написи, різноманітні традиційні оздоблення святих цієї церкви, яких рука часу не стерла ще на деяких стінах печерних, ствердили в очах моїх цей здогад»³⁹

П. Сумароков відвідав Качі-Кальон, знайшов серед печер не тільки залишки зруйнованої середньовічної церкви, але й монаха-грека, який, «відшукавши ознаки цього храму, випрошеною милостинею відремонтував і перетворив його в каплицю. Зараз стоять у кам'яному іконостасі кілька образів, видно основу жертовника, навкруги ж стоїть невелика огорожа. Вже вісімнадцять років як цей Анахорет, один серед навислих каменів і в жахливій самоті, веде тут пустинне життя»⁴⁰ Він також описав грецькі церкви в Ак-Мечеті (Сімферополі), Карасубазарі (Білогірські), Керчі, Ялті, селищі Кози, монастирі Георгіївський, Успенський і Св. Іоанна (біля Ялти). Торкаючись традицій поклоніння святим місцям, які поширилися в Тавриці в епоху середньовіччя і пізніше були органічно прийняті як новопритулим

грецьким населенням, так і всіма християнами Криму, П. Сумароков зазначає, описуючи «Дчуфут-Кале»: «Поверхня усіяна камінням, горбами між якими можна побачити руїни грецької церкви, що називається Панагія, тобто Пресвята, куди греки, один раз в рік на день Тройці, піднімалися багатолюдним ходом для богомілля»⁴¹

Через десять років відвідав Тавриду мандрівник В. Броневський. Він також пише про грецькі храми і монастирі, як про їх залишки, так і про них самих, що поновлялися чи вже функціонували. Серед згаданих ним – Георгіївський монастир, печерна церква в Інкермані, залишки монастиря Св. Іоанна біля Ялти і церкви на Аюдазі, церква в селі Кози, «величезна Турецька мечеть, що (гадаємо в Федосії – М. А.) перебудована з Грецької церкви, яка тепер знову перетворюється в Соборну церкву»⁴²

Відомості про церкви, монастирі, некрополі, що зберігалися в Криму, надано у «Кримському збірнику» Кеппена П. І. (російського вченого, етнографа, бібліографа, надрукований у 1837 р.). За зауваженням автора, його твір з'явився на світ як завдяки його подорожі в Тавриду у 1819 р., і особистим спостереженням (після переїзду в Крим на постійне мешкання у 1827 р.), так і завдяки узагальненню тих свідчень, які були отримані ним в результаті подорожі по Криму у 1833 р. Кн. М. С. Воронцов, на той час Новоросійський і Бесарабський генерал-губернатор, фінансово сприяв публікації твору П. І. Кеппена: «За

його прихильним дорученням я знову об'їхав гірську частину Таврійського півострову, після чого в моє розпорядження було надано суму, що дала можливість надрукувати, як карту с показником, так і наведені тут дослідження про стародавності Південного берегу Криму і гор Таврійських»⁴³ Кеппен П. І. спробував не тільки описати побачені ним пам'ятки (що вже важливо, оскільки була зафіксована сучасна автору ступінь збереження культових комплексів), але й обстежив розміри, географічну орієнтацію, архітектурні особливості грецьких церков та їхнє місце в системі оборонних споруд. Автор був добре обізнаним з працями попередників та топонімікою Криму, яка зазнала певного впливу діалектів середньовічного грецького населення півострову.

Цікавим є один з ранніх описів грецької церкви Іоанна Предтечі в Керчі подорожуючого Муравйова-Апостола І. М. (перебував протягом 8-ми тижнів в Криму). Він зауважив (допустивши при цьому на думку сучасних вчених історичну помилку)⁴⁴: «хоча баня її, що лежить на чотирьох мармурових стовпах, і вказує на впливи грецького походження: я гадаю однак, що вона пам'ятка генуезького тут володіння». Пише автор і про церкву у м. Судак, Георгіївський монастир і печерну церкву в Успенському скиті.

Традиції паломництва в монастирях Криму, у яких кожен рік брало участь багато місцевих мешканців, виразно викреслені в виданні «Подорож по Кавказу і тощо», що надруковане в Парижі у 1843 р., мандрівником

Дюбуа де Монпере: «Звичайно цей маленький населений куточок Херсонесу дуже пустинний, але 23-го Квітня, в день Св. Георгія, все змінюється. Край прірви вкривається куренями і наметами; натовпи греків, особливо жінок, збираються туди з усього Криму; це найжиттєвіша картина, яку тільки можна побачити; жінки, гречанки, дуже гарні і прикрашають свято. Продають і купують наче на ярмарку»⁴⁵ Малюнки пам'яток ілюстрували його подорож по Криму і Кавказу.

Архієпископ Херсонський і Таврійський Гаврил (мирське прізвище – В. Ф. Розанов) узагальнив свідчення про грецькі церкви – Введенську Феодосійську, Іоанно-Предтеченську Керченську, Успенську Бахчисарайську, Св. Параскеви, Свято-Іоанську біля Єнікале, Троїцьку Грецьку в Сімферополі, Ільїнський молитовний будинок біля Двужак-Бухти) і монастирі – Св. Георгія біля вершини Агармиш і біля села Катерлез.

Хід подій засвідчив, що в складних зовнішніх історичних умовах ствердження Росії в Криму (регіоні, що мав значний християнський історико-культурний вплив, але на момент приєднання був заселений татарами-мусульманами) уряд активно сприяв колонізації регіону християнами, у тому числі й греками. Відродження середньовічних церков та монастирів, описаних авторами кінця XVIII – початку XIX ст., проходило водночас із прибуттям та влаштуванням переселенців на новому місці.

2. Адміністративні перетворення в Новоросії. Поява нових грецьких поселень.

Керч та Єнікале у східному Криму були отримані Росією за Кучук-Кайнарджийською мирною угодою (10 липня 1774 р.). Поступово кристалізувалися подальші плани держави щодо включення всієї Новоросії до складу Російської імперії.

Згідно з таким джерелом як «Топографическое описание доставшимся по мирному трактату от Оттоманской Порты во владение Российской империи землям. 1774 г.» в Керчі мешкали разом із турками, татарами та вірменами лише 16 родин греків (про греків Єнікале не згадувалося зовсім)⁴⁶ Саме тут, як і в Таганрозі були розташовані грецькі «військові підрозділи» (які пізніше отримали не зовсім точну назву «албанське військо») сформовані із архіпелазьких греків, що приймали участь в бойових діях російського флоту за доби російсько-турецької війни 1768 – 1774 рр. По її закінченні представники від греків звернулися з проханням до графа Орлова О. Г (командуючого російським флотом в Середземному морі) з приводу дозволу переїхати у Росію. Указ Катерини II 1775 р. передбачав заснування селищ в Керчі і Єнікале, надання іноземним переселенцям, прийнятим на російську військову службу, «20 тис. десятин доброї землі, соляні озера, 30-річні пільги та багато інших прав та привілеїв»⁴⁷, а також заснування магістрату із «Греческого их купечества»⁴⁸

Адміністративні реформи структур управління територіями Новоросії розпочаті ще у 70-ті рр. XVIII ст. розтяглися на всю першу половину XIX ст. З приєднанням Криму до складу Російської імперії у 1783 р. його землі, населені багатьма етносами, перебували у складі губернії Словенської і Херсонської (1775 – 1786 рр.), Катеринославської і Херсонської (1786 – 1799 рр.), Новоросійської і Дніпровської (1799 – 1803 рр.), Катеринославської, Херсонської і Таврійської (1803 – 1837 рр.), Таврійської (з 1837 р.).

Півострів, кількість мешканців якого значно зменшилася після переселення греків і вірменів до Приазов'я, був заселений переважно татарами, які історично мали тісні економічні і духовні зв'язки з мешканцями Турції – безпосереднього суперника Росії на Чорному морі. Отже засвоєння і адміністративне упорядкування нових земель проходило водночас з їх колонізацією: поміщицькою, селянською, міською, військовою, козацькою, спрямованою на зміну демографічного складу населення регіону. За доби «Грецького проекту» Катерини II⁴⁹ певною опорою політики, яку проводив в південних землях російський уряд, стали іноземні колоністи, серед яких важливе місце посідали представники балканських народів: болгар і греків, котрі віками відстоювали незалежність своїх держав під прапорами збереження християнської віри і національних традицій. З Росією вони також були пов'язані багаторічним досвідом сумісної боротьби з Османською імперією.

Після опанування земель Криму іноземні переселенці-греки склали певну частину його військового, торгового і землеробського населення.

Процес улаштування греків в Керчі і Єнікале спочатку був досить складним. Не були здійснені обіцянки щодо організації приїзду родичів і перевезення майна військових, нерегулярно видавали платню. Спостерігалася нестача будівельних матеріалів, медикаментів (слід відзначити, що і російські війська розташовані у той час в східному Криму зазнавали істотних випробувань). Труднощі були описані греками у зверненнях до Потьомкіна Г. О., князя Таврійського, державного і військового діяча за часи Катерини II, але ситуація істотно не змінювалася, що призвело до самовільного виходу військових в інші населені пункти. Через кілька років за П. Сумароковим, в Керчі було лише до 80 малих будинків, де жили «залишки кримських, та прийшли біломорські греки, вірмени», а в Єнікале – «будинків – 132, греків чоловічого роду 282, жіночого – 133»⁵⁰ Населення регіону також збільшилося за рахунок грецьких купців, які користувалися правом безподаткової торгівлі. Попри всі труднощі вже у 1782 р. в Керчі та Єнікале за участю грецького населення проходили «нарочиті торги»⁵¹

Греки Криму були «військовими поселенцями» і в мирний час, розселені по містах, займалися ремеслами. У складі грецького дивізіону вони брали участь у бойових діях під час російсько-турецької війни (1787 – 1791 рр.). По її закінченні на півострові виявилася маса біженців з

Оттоманської Порти. Згідно з постановою 1793 р. вони повинні були обирати для мешкання вже існуючі грецькі поселення.

У 90-х рр. XVIII ст. грецькі підрозділи російського війська, що фіксувалися за документами того часу як «албанське військо», «грецький батальйон», «грецька міліція» перевели до Балаклави для охорони «південного берегу Криму». Тим з греків, що залишилися в Керчі та Єнікале у 1795 р., було даровано звільнення на 30 років від сплати державних податків та інші привілеї. В 1799 р. в Керчі проживало 321 та в Єнікале – 533 мешканці-греки⁵² Грецька громада Керчі обирала зі свого середовища посадових осіб для представництва в магістраті (створеного у 1795 р. під назвою Боспорський⁵³) та вирішення внутрішніх справ, виступаючи таким чином «у якості станово-національної адміністративної одиниці»⁵⁴

«Албанське військо» було розміщене в невеликому містечку Балаклаві, в занедбаних татарських і грецьких селах і містечках південно-західного і південно-східного Криму: Каді-Кої, Камарі, Карані, Лакі, Керменчіку, Алсу⁵⁵ (Тут і далі див. додаток табл. 1). Окремий гарнізон розташовувався в селі Аутка⁵⁶ В 1800 р. тут існувало 13 будинків, призначених для тимчасового розміщення військових⁵⁷ Загалом на початок XIX ст. у складі грецького батальйону нараховувалося 995 чоловік і 698 жінок⁵⁸

Окремі групи греків Криму, які були переселені до Маріуполя разом з іншими християнами (1778 – 1779 рр.)

зустрівши труднощі першопочаткового улаштування, поверталися до своїх домівок. Однак, офіційний дозвіл на повернення отримали лише ті з них, які проживали в селах Верхня і Нижня Аутка (Фанфара). Мешканці сіл одержали землі і ліс від Верхньої Аріадни до водоспаду Учан-Су і Ялти. Традиційними заняттями греків були хліборобство, скотарство і торгівля лісом, які приносили їм досить великі прибутки⁵⁹ Документи зазначали: «Аутська дача за Височайшим звелінням Блаженої Пам'яті Імператрицею Катериною II у 1793 році пожаловано 18 родинам греків, що переселилися з Маріупольської околиці на первісне їх проживання...»⁶⁰

Феодосія стала ще одним містом, яке за декларативними царськими указами 1798 р. отримало «порто-франко» і було призначено переважно для греків⁶¹ Окрім землі (15 десятин на душу населення) вони, як переселенці, і їхні нащадки отримали право безподаткової торгівлі, (звільнення поширене в цілому на іноземців, які мешкали в «Таврійському півострові») від військової повинності і постою, можливість користуватися старим камінням, що було в старих мурованих будівлях і лісом з приватних дач гірської частини Криму. Звичайно, що всім їм було дозволено в містах і селищах будувати храми і церкви, засновувати школи і училища. Ф. Домбровський у 40-х рр. XIX ст. зазначав, що: «в той час багато з них скористувалися цим розпорядженням, отож зараз більшість Феодосійського населення складають греки, нащадки тих анатолійців, які

переселилися до Феодосії між 1810 та 1813 роками, за відомого градоначальника Броневського»⁶².

Виникнення у першій половині XIX ст. інших сільських поселень греків в Криму також відбулося в результаті постійних міграційних потоків Турецьких християн в Росію, підготовлених як збільшенням елінофільських настроїв в російському суспільстві, так і складною ситуацією на Балканах, що загострювалася в ході усіх російсько-турецьких війн (1787 – 1791, 1806 – 1812 рр.).

Часто греки прибували до Російської імперії разом з болгарами, що було зумовлено спільними історичними умовами життя балканських християнських народів. Після офіційних процедур вони зараховувалися до класу іноземних колоністів і засновували нові (або в окремих випадках поновлювали старі занедбані села) населені пункти, в яких мешкали разом. Ці поселення зафіксовані в офіційних документах як болгарські, або грецько-болгарські колонії. За зауваженням відомого знавця історії Новоросії А. Скальковського: «В цих останніх більша половина населення складається з Румелійських греків, викликаних сюди для поновлення виноробства і шовківництва, які перебували у занепаді»⁶³

У Феодосійському повіті Таврійській губернії також існували так звані болгарські колонії⁶⁴ (Див. додатки, табл. 2). Першою (у 1802 р. біля міста Старий Крим) була заснована колонія Старий Крим. Колонія мала 972 дес. землі, 81 плетені будинки, 508 мешканців. Майже одночасно (у 1803 р., на річці Андалі) з'явилася

Кішлау. Досить велика, вона розміщувалася на 2. 229 дес. і мала 165 мурованих будинків з 159 родинами із 508 мешканцями. Третя колонія – Балта-Чокрак (зараз с. Альошине Скалістовської райради Бахчисарайського р-ну) виникла у 1806 р на руїнах татарського села на березі річки Чюрюк-Су. В 40-х рр. ХІХ ст. тут нараховувалося 9 мурованих будинків з 11 родинами із 99 мешканцями.) Мешканці Балта-Чокрак на новому місці зустрілися з серйозними труднощами. Колонія мала 733 дес. землі, але з них лише $\frac{1}{4}$ була доброю, що значно стримувало розвиток господарства й призвело до спеціалізації мешканців колонії на вирощуванні тютюну.

Всі три колонії підпорядковувалися безпосередньо Таврійському доглядачу колоній Відомчого піклувального комітету. Органом місцевого самоврядування був сільський приказ, який керував громадою, слідкував за підтримкою порядку в колонії, сприяв організації виробничої діяльності. До складу приказу входили старшина, два виборчих та писар⁶⁵ На новоприбулих до колоній розповсюджувалися царські укази, які декларували численні пільги, що надавалися іноземним переселенцям. Серед них були і економічні: звільнення на три – сім років від сплати державних податків і повинностей, дозвіл переходити з приватних маєтків на державні землі з дозволу обласного та колоністських начальників, дозвіл продажу виноградного та «горячого» вина без сплати податків⁶⁶

А. Скальковський, розглядаючи сучасних йому греків Криму, підкреслював неоднорідність грецького

населення Таврійської губернії, що сформувалося внаслідок зливання різних міграційних потоків: «греки що є часткою давні жителі Криму, частково переселені з Архипелагу, за викликом графа Орлова; Арнаути або військові греки знаходяться в Балаклаві... та її околицях, а купці і міщани – в Керчі і Єнікале...»⁶⁷ Невеликі грецькі громади існували в багатьох містах Криму – Сімферополі, Карасубазарі (Білогірськ), Старому Крими, Євпаторії.

Формування грецького населення Криму проходило у ході проведення царським урядом загальної колонізації території Новоросії. Значну роль у масовому переселенні зіграли історичні умови кінця XVIII – першої половини XIX ст.: популярізація еллінофільських настроїв за часи Катерини II, заохочувальна політика Росії щодо єдиновірних переселенців, що страждали від політичної, економічної і політично-релігійної дискримінації в Турції. Здійснення проєктів адміністративних перетворень в Криму було забезпечено численними економічними пільгами що були надані військовим переселенцям, торговцям, землеробцям. Використовування російським урядом етноконфесійного фактору у переселенській політиці, як елементі адміністративних перетворень в Новоросії наприкінці XVIII – першій половині XIX ст., призвело до виникнення грецьких національних адміністративних одиниць, якими стали міські громади, сільські поселення і колонії.

3. Християнізація Криму. Парафії греків.

Колонізація Криму проходила водночас із християнізацією регіону. У місцях мешкання християн в Криму, громади відбудовували старовинні і нові церкви за кошти спільнот, що об'єднали вірних, стали осередками їхнього релігійного життя, поширюючи православну греко-візантійську традицію⁶⁸

У 1783 р. в Криму налічувалася 51 християнська культова споруда: 30 цілих церков і 21 зруйнована⁶⁹ Це були грецькі і вірменські середньовічні храми.

З виводом греків та вірменів у 1778 р. до Приазов'я грецька православна Готсько-Кефайська єпархія, яка об'єднувала християн Криму за часів Кримського ханства, припинила своє існування. Наприкінці XVIII ст. до півострову почали прибувати греки «архіпелажські», «анатолійські», «румелійські» – мешканці територій, які перебували під владою Турції. Враховуючи ці обставини, в березні 1787 р. Св. Синод прийняв указ про заснування у складі Катеринославської єпархії Феодосійської вікаріатства (єпархії) і призначення до нього єпископа Феодосійського та Маріупольського. В указі зазначалось, що парафіянами нової єпархії є усі греки, що мешкають в місті Маріуполі та в області Таврійській. Архієпископами єпархії призначали осіб грецького походження, що визначалося насамперед політичними мотивами⁷⁰ Зовнішня політика Катерини II була спрямована на боротьбу з Оттоманською Портою, і таким чином сприяла національно-визвольним змаганням

балканських народів і зростанню в російському суспільстві філеллінських настроїв. Окрім того, на думку сучасних українських вчених наприкінці XVIII ст. зберігалася стійка тенденція призначати на посади ієрархів Російської Православної Церкви росіян, або іноземців, аби не припустити появи в її структурі церковних діячів українського походження. За описом М. Мурзакевича, грецькі священники, що приїхали із-за кордону, не всі мали відповідну освіту, не знали порядків російського церковного управління, російської мови, якою треба було спілкуватися з єпархіальним керівництвом⁷¹

Згідно зі свідченнями єпархіальних відомостей 1793 р. в кримських парафіях Феодосійської вікарної єпархії функціонувала 21 церква і було приписано 682 двора⁷² На 1799 р. за свідченнями сучасного дослідника Сухарева М. В., який підкоректував інформацію надану істориком XIX ст. М. Родіоновим в грецьких парафіях Криму нараховували християн: в Єнікале – 533 (367) душ, Карасубазарі – 494 (410), Бахчисараї – 479 (517), Керчі – 321 (392), Феодосії – 222 (125), Євпаторії – 160, Старому Криму – 135, Севастополі – 102⁷³ Оскільки на той час, як в Криму, так і в самій Російській імперії, церкви біля яких виникали грецькі парафії не мали приписних земель, їх фінансове забезпечення взяли на себе віруючі. Єпархія проіснувала лише 12 років. У жовтні 1799 р. у зв'язку з наказом про приведення єпархіальних меж згідно з межами губерній Феодосійська (вікарна) єпархія була ліквідована.

За законодавством того часу, межі епархій повинні були співпадати з межами губерній, а поділ епархій на протопопії – відповідати розподілу губерній на повіти⁷⁴ В офіційному листі Гаврилу, митрополиту Катеринославському та Таврійському, в лютому 1797 р. відзначалося «...щоб в Новоросійській (створена у 1799 р. – А. М.) епархії залишені були тільки ті монастирі та церкви, які в Новоросійській губернії розташовуються...»⁷⁵ З 1783 р. землі Кримського півострова послідовно входили до складу таких епархій: 1783 – 1787 рр. – Словенської, 1787 – 1799 рр. – Феодосійської (вікарної), 1799 – 1803 рр. – Новоросійської, 1803 – 1837 рр. – Катеринославської, 1837 – 1859 рр. – Херсонської і Таврійської (пізніше перейменованої в Херсонську та Одеську), з 1859 р. – Таврійської та Сімферопольської⁷⁶

Духовним центром християн Криму, насамперед греків залишався Георгіївський монастир в Балаклаві (заснований за археологічними свідченнями у XIV – XV ст.), що був єдиним діючим в ті часи православним монастирем на території Криму. Хоч він і знаходився «...в російській землі і підпорядковувався російській духовній та громадській владі, все ж довгі роки зберігав загалом свій грецький вигляд; його настоятелі, так само як і монахи, були чистокровні греки, за окремими винятками; служба проходила майже завжди грецькою мовою» (історик О. Л. Берг'є-Делагард мав на увазі до 30-х рр. XIX ст.)⁷⁷ У 1811 – 1815 рр. тут вже було реставровано давній храм Вмч. Георгія

Побідоносця. Монахи монастиря Св. Георгія в Балаклаві підтримували тісні зв'язки з мешканцями навколишніх сел. За окремими винятками священики в храми, які знаходилися в цих селах, призначалися з ієромонахів цієї обителі⁷⁸

Процес відновлення християнства в єпархії відбувався і на рівні парафіяльному.

Турботою переселенців стало відродження храмів та монастирських комплексів, що стали руїнами за часи Кримського ханства (не стільки у зв'язку з переслідуванням християн в Криму, скільки внаслідок їх невеликого числа, природних процесів татаризації і переходу в іслам окремих верств християнського населення насамперед у зв'язку з певними економічними чинниками) і наступної доби виведення християн. Адже їх невелика кількість, котра залишилася в Криму була деморалізована і не покладала істотних зусиль, щоб відстояти інтереси своєї релігії перед представниками інших конфесій⁷⁹

Вагомий внесок у відновлення християнства в Криму належав і грекам.

Однією з перших, у 1783 р., була відбудована давня (VIII – X ст.) печерна церква Св. Успіння Пресвятої Богородиці Бахчисарайської у бальці Марьям-Дере Бахчисарайського р-ну. Ця церква за часи Кримського ханства була головним храмом найвідомішого грецького православного монастиря. До 1850 р., тобто часу його відродження при ініціативі архієпископа Херсонського і

Таврійського Інокентія, храм функціонував як парафіяльна церква. (Тут і далі див. додатки, табл. 4).

На власні кошти греки поновили давню (до 1475 р. – Іванов О. В.) церкву Свв. Рівноапостольних Костянтина і Єлени в с. Карань (с. Флотське Орліновської райради м. Севастополя). У 1841 р. стародавня церковна споруда була знову відремонтована.

В Бахчисараї перший молитовний будинок був споруджений ще у 1789 р. греками-переселенцями з турецької Анатолії. Через десятиріччя, у 1799 р., на його місці з'явився собор Свт. Миколая Чудотворця побудований парафіянами за ініціативою церковного старости, провінційного секретаря Стефана Каліги⁸⁰

Давня (датована різними дослідниками від VII ст. (за М. Бруновим) і IX ст. (за Т. Макаровою) до XIV ст. (за С. Крикуном) грецька церква Св. Іоанна Предтечі в Керчі також стала осередком духовно-релігійного життя грецької громади. Всі перебудови церкви у XIX ст. здійснювалися за фінансовою участю парафіян греків: так у 1804 р. розширила церкву прибудова з північної сторони, 1834 р. прибудували вівтаря, 1845 р. – кам'яної дзвіниці.

При фінансовій участі грецької громади Феодосії було відроджено середньовічну церкву Введення в храм Пресвятої Богородиці (побудована у XIII ст.). У 1825 р. мешканці міста, брати Грамматики, офірували в Грецьку суспільну духовну касу церкви з благодійницькою і просвітницькою метою: 18 тис. десятин землі в різних селах, 270 десятин лісу і землі біля

м. Старий Крим, постійний двір з різними будівлями по вул. Земська.⁸¹ Староста церкви Тамарі (на жаль, в джерелах відсутні інші відомості щодо цієї особи) відписав у тестаменті церкви і причту два будинки на вулиці Дворянскої.⁸²

У Старому Кримі функціонувала давня грецька церква Св. Іоанна Предтечі.

В Севастополі 1792 р. анатолійські греки збудували церкву Свв. ПершOVERХОВНИХ апостолів Петра та Павла (вона розташовувалася на південному боці міста і називалася також Ахтіярською). Із занепадом цієї першої культової споруди у 1844 р. на її підмурку парафіяни поставили одноіменний собор (із вівтарем Покрова Б. М. (Пресвятої Богородиці).

Будівництво храмів поширюється у місцях розміщення грецьких військових підрозділів.

Соборний храм Успіння Б. М. (Пресвятої Богородиці) в Єнікале будувався “архіпелазькими” греками у 1793 – 1797 рр. Відомі імена греків, які фінансували будівництво: Юргандопуло Євстафія, Ставракі Іван, Тріандофілаки Сергій і Дмитрій, Саранді. Про це повідомлював напис на мармуровій восьмигранній чаші з кришкою під мармуровим престолом храму⁸³ Грецьке населення містечка фінансувало і проводило окремі перебудови споруди і у 1825, 1836, 1839 рр.

У 1794 р. за власні кошти греків Балаклави було перебудовано церкву Дванадцяти Апостолів (заснована у 1357 р.), яка в середині ХІХ ст. стала іменуватися

церквою Св. Миколая Чудотворця. Тоді ж було збудовано церкву на цвинтарі Свв. ПершOVERХОВНИХ апп. Петра та Павла.

Одночасно розбудовувалися храми і в сільських поселеннях, де було розміщено військових поселенців. Так, у с. Лакі 1794 р. була побудована греками церква Св. Ап. Луки. Коли культова споруда занепала у 1849 р., її перебудували. Церква Св. Прп. Марини в с. Камарі греки побудували також у 1794 р. на залишках підмурку давньої грецької церкви. Пізніше, 1810 р., виникла церква Святої Тройці в с. Кадикой побудована за власні кошти грецької громади.

До процесу відродження парафіяльних церков включалися греки, які оселялися в інших містах і селах Криму. У 1793 р. в Карасубазарі (Білогорськ) греки, що приїхали з Турції побудували перший молитовний будинок Свт. Архієпископа Мірлікійського Миколая. Вже у 1809 р. було здійснено прибудову з заходу, а 1827 р. закінчено будівництво кам'яної дзвіниці.

В Євпаторії 1794 р. анатолійськими і іншими греками була побудована церква Св. Миколая Чудотворця, яка вважалась грецькою до її повної перебудови як кафедрального собору міста у 1805 р.

На той час відомо про функціонування давньої грецької церкви Свв. ПершOVERХОВНИХ апп. Петра та Павла в с. Мангуши (с. Прохладне Скалістовської райради Бахчисарайської р-ну). З появою тут представників інших народів: українців і молдаван вона

відновлювалася ними у 1808 і 1821 рр., а пізніше була перебудована (1858 р., 80-ті рр. XIX ст.).

У 1796 р. греки, що прибули до Сімферополю, звернулися з проханням до єпархіального начальства дозволити їм заснувати власну церкву. Після отримання дозволу Священного Синоду, при фінансуванні Сімферопольського грецького товариства, була побудована церква Святої Тройці. Мешканець Сімферополя Бараков Костянтин подарував церкві нерухоме майно «двоповерховий будинок, який складався з готелю з 22-ма кімнатами, постоялого двору, лавок, кав'ярні, льоху». Будинок здавався в оренду, прибуток йшов на утримання школи і потреби церков⁸⁴. За свідченнями грецького дослідника Цаллахурі К., він же у 1816 р. подарував 7 тис. руб. і наступні дарування школі при церкві⁸⁵. У 1830 р. парафіяни прибудували до церкви кам'яну дзвіницю.

Греками було збудовано церкви Успіння Б. М. (Пресвятої Богородиці) у 1832 р. у Старому Кримі, відроджено однойменний давній храм в с. Нижня Аутка, згодом перебудований (у 1866 р.), давню церкву Вмч. Федора Тірона в с. Верхня Аутка (у 1842 р.).

Окремі церкви будувалися на державні кошти. Так, за фінансовою підтримкою уряду в грецько-болгарській колонії Балта-Чокрак у 1835 р. була побудована церква Св. Вмч. та цілителя Пантелеймона.

Каплиці також поновлювалися віруючими. Біля Феодосії анатолійськими греками 1816 р. за власні кошти була перебудована давня каплиця Св. Пророка Іллі.

Заснували греки кілька каплиць біля Балаклави Святої Тройці, Св. Пророка Іллі, Вмч. Георгія Побідоносця. Відомо про існування каплиці Св. Вознесення в с. Ак-Мелез (суч. с. Ключеве Первомайської сільради), Вмч. Георгія Побідоносця (у Гаврила арх. Х. І Т. – монастиря) на г Агармиш біля Старого Криму

Доглядалися і шанувалися представниками всіх конфесій Криму лікувальні джерела. Одне з них за добу середньовіччя і Кримського ханства існувало при грецькому православному монастирі Св. Вмц. Анастасії Узорішительниці. У 40-ві рр. ХІХ ст. тут було відроджено православний монастир.

Відроджені церкви стали справжніми осередками парафіяльного життя грецьких мешканців півострову. Вважаємо вірним зауваження кримського дослідника Ю. А. Катуніна⁸⁶, що парафії греків в Криму відрізнялися від інших православних парафій Таврійської єпархії, адже вони були створені здебільш у моноетнічних за своїм характером поселеннях. Парафіянами цих церков були, як правило, віруючі греки, що мешкали в Криму. Церковні проповіді були спрямовані на підтримку в парафіянах християнських ідеологічних, етичних і естетичних норм, загальнолюдських цінностей, але у нових умовах існування релігійних громад греків стало і важливим засобом збереження в народі історичної і національної свідомості. Об'єднуючись біля своїх церков, грецькі поселенці Таврійської губернії засновували громади за етноконфесійними ознаками, що було як в Ніжині, Києві і Приазов'ї шляхом

самозбереження і забезпечення сприятливих умов для розвитку як самої громади загалом, так і кожної особи зокрема⁸⁷

Якщо із появою в Криму грецьких громад саме мовна проблема викликала необхідність на парафіяльному рівні надавати перевагу священикам-грекам, то збереження цієї ситуації протягом десятиріч продемонструвало, що в Україні денационалізацію церкви, особливо на парафіяльному рівні, православ'ю так і не вдалося довести до кінця⁸⁸. Священиками церков, біля яких зосередилися греки Криму були не обов'язково греки, але грецькомовні особи, що мали змогу задовольнити духовні потреби парафіян. Службу в храмах, як правило, проводили грецькою мовою.

Духовні потреби греків у збереженні рідної мови, національної свідомості викликали необхідність створити перші навчальні заклади для дітей переселенців, які зосередилися біля своїх церков, осередків духовно-релігійного життя етноконфесійних громад. Грецькі дослідники діаспори відзначають, що «το πρώτο θέμα με το οποίο ασχολήθηκαν οι ελληνικές κοινότητες ήταν η προσπάθεια ίδρυσης επίσημο αναγνωρισμένων Ελληνικών σχολείων» – першою темою, яка займала усі грецькі громади з моменту заснування перших поселень була спроба створення офіційно визнаних грецьких шкіл. – А. М.

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. уряд держави, до якої приїхали греки, (при великих зусиллях ієрархів православної церкви) спробував заснувати

національні училища. У 1775 р. в Санкт-Петербурзі було відкрито училище, або гімназія, для дітей греків з Архіпелагу. Український історик К. Харлампович, дослідник історії грецького Ніжинського братства, описав функціонування цього навчального закладу⁸⁹ Учні навчалися чотири роки. Їм викладали закон Божий, арифметику, алгебру, геометрію, історію, політичну географію, мови (російську, німецьку, французьку, італійську, турецьку), малювання, танці, фехтування. По закінченні навчання в гімназії вони мали можливість поступити до Академії, в Морський чи Артилерійський корпус, продовжувати навчання на вищих курсах того ж навчального закладу. В ордері № 117 кн. Потьомкіна-Таврійського Г. О. правителю Таврійської обл. Каховському В. В. від 25 травня 1787 р. відзначалося: «Представлених мені в Бахчисараї Грецьких хлопчиків, а з ними і інших скільки знайдеться дітей з Греків та Албанців бажаючих навчатися в Грецькій гімназії, ваше превосходительство має забезпечити усім потрібним та відправити для прийняття надійним наглядачем в Санкт-Петербурзі до полковника та кавалера Волховського, якому щодо прийняття їх до Грецької гімназії наказ від мене надіслано»⁹⁰

На думку Чернухіна Є. К., «можливо саме цей заклад було пізніше перетворено в більш відомий «корпус чужестранних єдиновірцев», скасований 1797 р.»⁹¹

Проте на той час в Російській імперії рівень освіти був цілком не набагато кращий за той, що греки-

переселенці залишили в Греції, чи у Османській імперії. У XVIII – на поч. XIX ст. освіта в Росії, Україні, як і в Греції залишалась невідділеною від церкви сферою духовної культури, існуючи в державі переважно як релігійно-духовна освіта. Кваліфікувати той чи інший навчальний заклад як світський чи духовно-церковний було досить складно, адже ідейно домінуючим змістом програм навчальних закладів (академій, колегій, семінарій, училищ, початкових шкіл) були: християнські ідеї та концепції; отримання бодай якоїсь елементарної освіти в першій половині століття нерідко ставало досить вагомою підставою для здобуття посад священо і церковнослужителя; викладацькі функції освітніх закладів всіх рівнів виконувалися здебільшого православним кліром або ж чернецтвом. Основна маса училищ та шкіл була організована при церквах, монастирях і значною мірою фінансувалася парафіями та парафіянами⁹² Один вчитель, здебільшого два – три вели клас через усі ступені школи, викладаючи різні дисципліни. До того ж нижчі школи, які при Катерині II називали «повітовими» училищами, зовсім не забезпечувалися державними коштами⁹³

Кн. Потьомкін-Таврійський Г. О. в розпорядженні правителю Таврійської області Каховському В. В. за 1784 – 1785 рр. від 19 вересня № 1425 писав про необхідність збільшення кількості народних шкіл в Катеринославській губернії та області Таврійської з викладанням там російської, грецької та татарської мов, « влаштовуючи при цьому в головних містах названих губерній та

областей по одному головному народному училищу для великих класів для навчання шкільних вчителів» та призначення головним начальником народних Таврійських училищ Госп. Ст. Світника Панагїодора Ніковула.⁹⁴

Свідчення щодо викладання грецької мови (на жаль не відомо якої саме – стародавньої чи нової – М. А.) в навчальному закладі в Феодосії залишила нам англійська мандрівниця першої чверті XIX ст. Мері Холдернесс, яка прожила чотири роки (з 1816 по 1820 р.)⁹⁵ в грецькому селі Карагоз⁹⁶ (Див. додатки, табл. 1).

Вона пише: «Kaffa has a free school endowed by the Emperor Alexander , where five different languages are taught: Russian, Turkish or Tatar, Greeek, and I believe, Italian and French. The Sclavonian language is also taught, but its study is confined to those intended for the church” – В Кафі є добровільна школа, заснована імператором Олександром. В ній викладаються п'ять різних мов: російська, турецька чи татарська, грецька і, гадаю, італійська і французька. Слов'янська мова також викладається, але її вивчення обмежено рамками її використання для церкви⁹⁷ – А. М.

Перша половина XIX ст. це час перебудови всієї шкільної системи в Російській імперії. В жовтні 1817 р. було створено Міністерство духовних справ і народної освіти. За новими правилами в нижчих училищах, до яких саме належали навчальні заклади, що засновувалися при церквах було введено окрім спеціально духовних предметів викладання російської граматики, арифметики,

історії і географії. Реформувалася система викладання і в семінаріях, і академіях. Однак, реформа сприяла головним чином заснуванню парафіяльних училищ. Останнє вдалося зробити легше за все, тому що нижчі училища не потребували великих коштів і спеціально підготованих педагогів. На кінець 1838 р., перед новим реформуванням духовної школи, число нижчих училищ значно збільшилося⁹⁸

У 1816 – 1818 рр.⁹⁹ при грецькій Св. Тройці церкві на замовлення грецької громади міста була відкрита грецька Сімферопольська церковно-приходська школа (училище). (Див. додаток, табл. 5). Вона функціонувала в будинку (відзначеному місцевим етнокультурним колоритом), який разом з церквою Святої Тройці та грецькими торговими рядами входив у комплекс культурно-торгового центру грецької громади. Дослідник С. Білова так оцінює архітектурний вигляд будівлі, в якій розташовувалося одне з перших грецьких народних училищ в Криму: «Одна із будівель початкової доби забудови Сімферополю. Розташована в історичній охоронній зоні... Одноповерхова на високому цоколі, витягнута в плані, штукатурена, будівля виконана в стилі раннього класицизму. Лаконічність і стриманість відрізняє головний фасад, він має низку прямокутних двостворних вікон з невігядливими сандриками, які ритмічно повторюються. Планування коридорне, інтер'єр піддавався перебудові у зв'язку з пристосуванням під житлові приміщення»¹⁰⁰ Школа утримувалася за кошти, залишені їй за дувницею дворянина Костянтина

Баракова, якими розпоряджувалося парафіяльне піклування, фінансування з боку держави було жалюгідним¹⁰¹ Вона мала особливі відділення для хлопців та дівчат. У 1826 р. навчальний заклад було перетворено в гімназію. В 30-ті рр. до гімназії примкнув постійний двір.

Таким чином, в Новоросії водночас з колонізацією і християнізацією регіону відбувався розвиток грецьких етноконфесійних громад Криму. Землі Кримського півострову послідовно входили до різних єпархій Російської Православної Церкви. Суттєвим історичним фактом стало існування у 1787-1799 рр. грецької Феодосійської (вікарної) єпархії. На початковому етапі духовно-релігійними центрами християн Криму, у тому числі греків, залишалися Георгіївський монастир в Балаклаві, стародавні церкви в Бахчисараї, Феодосії, Керчі, Карасубазарі. Разом з іншими православними народами Криму греки сприяли відродженню християнства в регіоні. У місцях компактного мешкання греків в Криму, громади будували церкви на кошти спільнот. Парафіяльні храми об'єднали вірних, стали осередками їхнього релігійного життя. На парафіяльному рівні перевагу надавалась священикам, які знали грецьку мову. Швидко подолавши труднощі улаштування в новій Вітчизні, греки розпочали добродійну діяльність, в той час спрямовану головним чином на відновлення, будівництво і забезпечення функціонування церков і монастирів. Наприкінці XVIII– на початку XIX ст. уряд Росії спробував вирішити проблему отримання

елементарної освіти дітей греків-переселенців, заснувавши національне училище в столиці. Згодом, в Криму виникло перше національне церковно-приходське училище, яке стало прикладом для заснованих пізніше початкових грецьких церковно-приходських шкіл.

РОЗДІЛ II

Розвиток етноконфесійних громад греків Криму
у другій половині XIX – на початку XX ст.

1. Зміни умов функціонування громад греків

З середини XIX ст. почалися помітні зміни в умовах функціонування і розвитку грецьких громад Криму, які були зумовлені як зовнішніми, так і внутрішніми політичними чинниками.

Слід зазначити, що при зберіганні високих темпів колонізаційного руху (головним чином за рахунок так званої поміщицької колонізації) на землі Новоросії, доля греків в загальному переселенському русі значно зменшилася. Відтепер грецькі громади Криму збільшувалися за рахунок нечисленних угруповань греків, які мешкали на території Турції, котрі за офіційними документами фіксувалися як «анатольці», «дангалаки», «понтійці». Широко відомі причини, які викликали еміграцію балканських народів в Росію: насильство турецької влади стосовно християнських мешканців імперії, і як наслідок їх національна та релігійна нерівноправність, численні економічні пільги, які отримали переселенці від російського уряду. Кількість прохань щодо отримання права жити в Росії та прийняття російського підданства зростала у 1856 – 1858, 1909 – 1911 і 1914 рр. (тобто в періоди загострення воєнно-політичної та міжетнічної ситуації на Балканах),

що характерно для формування грецької діаспори на півдні Росії та в Криму в цілому¹⁰²

На думку кримської дослідниці М. А. Араджіоні к 40-м рр. XIX ст. грецькі громади України цілком сформувалися. Структурне оформлення міських центрів та сіл, заселених, або заснованих греками, вона закінчує 70-ми роками XIX ст., визначаючи 4-м періодом еміграції греків в Російську імперію – 1831 – 70 рр. XIX ст.¹⁰³ На думку грецьких дослідників історії діаспори, остаточні характеристики грецьких громад, що розташовувалися в Росії (здебільшого на Кавказі) і в Україні (регіони сучасних Донбасу з Маріуполем, Одеси, Чернігівської, Полтавської областей, Криму) викреслилися на 10-ті рр. XX ст.

Зазначимо, що на середину XIX ст. серед греків Криму були торгові, або промислові (ці категорії складали їх міські і сільські громади) і військові (штаб «грецької міліції» знаходився в Балаклаві, а самі військові часті розміщувалися на узбережжі півострова. Греки з яких було сформовано військові формування в Криму ще і у середині XIX ст. були за своїм юридичним статусом військовими поселенцями. Вони «тимчасово відправляли свою службу, а іншу частину року займалися тим, що оброблювали землі, які їм належали»¹⁰⁴ «Балаклавський грецький піхотний батальйон» був ліквідований у 1859 р. На 1867 р. нащадків греків, які були у складі батальйону нараховувалось близько 3 тис.¹⁰⁵

За свідченнями автора XIX ст, єпископа Гермогена, значна доля грецького населення Криму мешкала у містах – Сімферополі, Керчі, Феодосії, Балаклаві, Бахчисараї¹⁰⁶. На кінець XIX ст. міське грецьке населення Таврійської губернії становило 57, 1 % від загальної кількості греків цієї адміністративної одиниці¹⁰⁷.

Численними були і сільські поселення, в яких проживали греки. (Див. додаток, табл. 1).

Згідно із «Списком населених місць Російської імперії», на 1865 р. існувало більше тридцяти таких поселень: «деревень», сіл, селищ¹⁰⁸, хуторів, колоній¹⁰⁹, економій, містечок. Панівне місце займали сільські поселення, названі у «Списку...» російськомовним терміном «деревни», тобто поселення без церков, існували села та селища, хутори.

Серед них значне число сільських поселень були змішаними, тобто російсько-грецько-татарськими (сел. Сак, д. Акчора, Терекли-Шейх-Елі, Кокташ, міст. Судак), російсько-грецькими (д. Урус-Коджа (Лісна), Ших-Мамай), татарсько-грецькими (сел. Верхня Аутка, д. Авджикой, Керменчік, Катирма-Сарай, Біелі, Соллар-Лісна, Орталан, Тобен-Сарай, Тогай, Гассан-Бай), болгарсько-грецькими (с. Карабай (Івановка), д. Антай).

Численними були і сільські поселення, в яких мешкали тільки греки (сел. Карань, Камари, Алсуй, Лакі, хут. Ішунь, д. Топлу, Тууш, Кашка-Чокрак, Султановка (Султан-Сала), Найман, Карагоз). (Див. додаток, табл. 1).

На 1865 р. в Криму існували чотири колонії болгар частково населені греками.

В Перекопському повіті розташовувалася Ніколевка (Джан Лар) – колонія болгарів і греків з Анатолії, в Феодосійському і Сімферопольському вже згадані нами Кишлав і Старий Крим, Балта Чокрак.

Мешканці колонії Балта-Чокрак у другій половині ХІХ ст. подолали економічні труднощі. В статистичних документах та звітах цього періоду зазначається, що це «повітовий центр виноробства, який особливо відомий як досить великий виробник, в межах Сімферопольського повіту, а також всього Криму, товарного тютюну цінних місцевих сортів, який приносив громаді непоганий, по міркам того часу прибуток...»¹¹⁰

За «Списком населенных мест Российской империи Таврической губернии. 1865.» болгарські колонії Відомчого піклувального комітету (Див. додаток, табл. 2)¹¹¹, як і раніше підпорядковувалися безпосередньо Таврійському доглядачу колоній. Статистичний довідник Таврійської губернії 1915 р. називає Балта-Чокрак селищем. На той час тут мешкали представники різних народів, яких нараховувалося 173 особи¹¹²

У другій половині ХІХ ст. в Російській імперії були знищені багато надбань етнічних меншин, які за зауваженням дослідника Є. Чернухіна «...вже не могли існувати у вигляді цілісних угруповань на тлі великої держави»¹¹³ У відповідних законодавчих актах було поступово закріплено зміни умов функціонування грецьких громад України. Так, вже наприкінці 50-х рр.

XIX ст. в Маріуполі було дозволено оселитися особам не грецької національності, у 1869 р. припинив діяльність «грецький суд», а в 1873 р. було ліквідовано грецький адміністративний округ, що тепер увійшов до складу Маріупольського повіту¹¹⁴ У 1866 р. внаслідок указу про скасування магістратів і ратуш втратили свої привілеї та особливий стан ніжинські греки, а рік введення міського статуту («Городовое положение» 1870 р.) став часом ліквідації грецького магістрату в Ніжині¹¹⁵

Саме такі зміни відбувалися і щодо юридичного статуту грецьких міських громад Криму. Так, із введенням міського статуту 1870 р. грецька громада Керчі втратила замкненість.

За статистичними свідченнями у 1878 р. в Таврійській губернії проживало 5 тис. греків¹¹⁶ Вже через 20 років, за свідченнями Першого загального перепису населення Російської імперії 1897 р., у складі населення Таврійської губернії нараховувалося 18 048 греків, які складали 1,2 % населення¹¹⁷ Із них в кримських повітах, і у двох градоначальствах мешкало 15 124 греків (осіб жін. та чол. статі):, Феодосійський – 4630, Ялтинський – 3954, Сімферопольський – 2422, Севастопольське градоначальство – 2849, Керч-Єнікальське градоначальство – 2015 Евпаторійський – 1015, Перекопський – 229¹¹⁸

Тенденція розселення греків в Криму зберігалася, більшість грецького населення півострова мешкала у Феодосійському, Ялтинському, Сімферопольському повітах, Севастопольському і Керч-Єнікальському

градоначалствах. Ще через півтора десятиріччя – у 1913 р. грецьке населення в Криму становило 23 849 осіб, тобто 3,3 %¹¹⁹

Таким чином і у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. грецьке населення півострову продовжувало збільшуватися, що було викликано як звичайним приростом населення, так і міграційними процесами. Одними з останніх в роки першої світової війни до Криму прибули 60 сімей грецьких переселенців з території Турції, що оселилися в с. Кісек-Аратук (суч. с. Кліновка Сімферопольського р-ну)¹²⁰ (Див. додатки, табл. 1).

Знищення економічних привілеїв, викликане зміною правового статусу громад, які існували у Ніжині, Одесі і інших центрах грецької еміграції, переважно як купецько-торговельні об'єднання, призвело до розвитку суспільної свідомості греків (як носіїв етноконфесійних традицій) головним чином у формах релігійного і культурного життя. Саме у другій половині ХІХ ст. попри зростаючу «русифікацію»: «Οι Έλληνες μετοικοί, αφού ζεπέρασαν σε σχετικά σύντομο διάστημα τα προβλήματα εγκαταστάσης, προσαρμογής και εργασίας που συνάντησαν στις νέες τους πατρίδες, θα διαψεύσουν και τις προβλέψεις Ελλήνων και ξένων για το σύντομο εκσλαβισμό τους. Το μεγαλύτερο τμήμα τους θα οργανωθεί σε ανθηρές εστίες, με ιδιοκτηκές εκκλησίες, σχολεία και πολιτιστικά σωματεία». – Греки-переселенці, пережили у відносно недовгий проміжок часу проблеми розміщення, адаптації і праці, які зустріли у своїх нових вітчизнах, не

виправдали сподівання греків і іноземців щодо їхнього скорого поглинення слов'янами. Більша частина їх організується у квітучі громади, з власними церквами, школами і культурними закладами. – А. М.¹²¹

Таким чином протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. сталися кардинальні зміни в розвитку грецьких громад Криму. Частка греків в загальному переселенському процесі значно зменшилася, грецькі громади Криму зростали здебільшого за рахунок нечисленних угруповань греків, які мешкали на території Турції. Зміцнення централістського руху в Російській імперії сприяло знищенню багатьох надбань етнічних меншин у Маріуполі, Ніжині, в Криму. У другій половині ХІХ ст. розвиток грецьких громад знайшов свій вираз переважно у формах релігійного і культурного життя.

2. Участь греків у відновленні православних інституцій

Багато зусиль для відновлення православного Криму приклав Високопреосвящений Інокентій, архієпископ Херсонський і Таврійський¹²². Йому належала ідея створення Нового Афону в Криму. Зусиллями Інокентія в Таврійській єпархії було відкрито монастирі: Херсонський, Топловський, Балаклавський, Архієрейський Дом, Успенський Бахчисарайський Скит, Свв. Безсрібників Косьми і Даміана і чотири скити). (Див. додатки, табл. 4). Він зазначав необхідність поширення навчальних закладів всіх рівнів під

патронатом церкви, активне використання можливостей проповідництва, місіонерства, церковних і світських друкованих видань, релігійних товариств, братств, пілкувань. Сучасні історики православної церкви зазначають, що саме в період його діяльності було зміцнено позиції православ'я в Криму. Над відродженням православних інституцій працювали усі християнські мешканці Криму, незалежно від їх етнічної приналежності і важливою заслугою ієрарха є те, що він зміг об'єднати і направити ці зусилля. Архієпископ був обраний почесним членом академій, товариств.

Інокентій робив грошові пожертви і церквам греків Криму. За добротинну діяльність його нагородили російськими та грецькими нагородами. Твори архієпископа були переведені грецькою мовою¹²³

У 1854 р. грецькою громадою Феодосії було здійснено примурок до церкви Введення в храм Пресвятої Богородиці. Того ж року староста церкви Кондаракі і парафіяни перебудували церкву Свт. Миколая Чудотворця в Карасубазарі¹²⁴

Кримська війна 1853 – 1856 рр. принесла багато руйнувань. Одразу ж по її закінченні було проведено численні ремонти храмів і монастирських комплексів. Греками у 1856 – 57 рр. були поновлені церкви Свв. Рівноапостольних Костянтина і Єлени в с. Карань, Свт. Миколая Чудотворця (Дванадцяти Апостолів) в Балаклаві, Св. Прп. Марини в с. Камарі, собор Свв. ПершOVERХОВНИХ АПП. ПЕТРА ТА ПАВЛА на південному боці Севастополя. Удова відставного унтер-офіцера Бамбуки

Софья і балаклавський міщанин Хрипподуло Георгій офірували церкві Свв. Костянтина і Єлени у с. Карань по дві і одну десятину 520 сажнів десятин пахотної землі¹²⁵ У 1862 р. було здійснено прибудову до соборного храму Успіння Б. М. (Пресвятої Богородиці) в містечку Єнікале. Зусиллями священника цієї церкви Афанасія Ендеки за кошти вдови Керченського міщанина Тетяни Олексіївни Меджевитенко (1000 рублів) та вдови Марії Георгіївни Бехліванової (500 рублів) був побудований будинок для причту церковного.

1866 р. – відомий численними перебудовами церков. Саме тоді грецькі громади відновили храми Успіння Б. М. (Пресвятої Богородиці) у Старому Кримі і с. Нижня Аутка. На пожертви імператорської родини Аутській Успенській церкві 1870 р. в ній було поставлено іконостас. Ікони Спасителя і Божої Матері подарував церкві парафіянин Валеонакі Єгор¹²⁶ Того ж 1866 р. була прибудована кам'яна дзвіниця до собору Свт. Миколая Чудотворця в Бахчисараї.

У 1868 р. споруджували нову будівлю для церкви Святої Тройці в Сімферополі.

В Керчі за кошти старости Іоанно-Предтеченської церкви Салатича І. був побудований (у 1872 р.) будинок у два поверхи для священника і дві школи, що були пожертвовані церкві¹²⁷

На г Агармиш біля Старого Криму на місці руїн грецької церкви Вмч. Георгія Побідоносця у 1879 р. греками була збудована каплиця Вмч. Георгія Побідоносця (у Гаврила арх. Х. І Т. – монастир).

У 1881 р. збудували кам'яну будівлю для церкви Успіння Б. М. (Пресвятої Богородиці) у Старому Крими. В с. Керменчік на руїнах церкви Св. Мч. Федора Тирона за кошти відставного майора Миколи Іорданова та парафіян. у 1882 р. побудували церкву Святої Тройці.

У 1889 р. відновили собор ПершOVERХОВНИХ аПП. Петра та Павла на південному боці Севастополя, який ремонтувався у 60-ті рр. ХХ ст., але був закритим внаслідок чого будівля прийшла в занепад.

В Севастополі 1890 р. на кошти В. І. Феолого (почесного спадкового громадянина міста) побудували церкву Свтг. Василя Великого, Григорія Богослова, Іоанна Златоустого (Трьохсвятительську) і будинок для священнослужителів на церковній приватній землі. За його тестаментом 1911 р. отримував кошти архимандрит¹²⁸

Грецька громада при фінансовому сприянні Миколи Гріпаріса того ж року побудували церкву Святої Тройці

Наприкінці ХІХ ст. духівництво та староста розпочали листування про розширення храму Іоанна Предтечі в Керчі, котрий вже не вмщував віруючих у зв'язку з малим розміром культової споруди. Згідно з постановою Таврійської Духовної консисторії, у 1895 р. було розібрано вівтар (1834 р.), та на його місці побудовано великий бічний храм на ім'я Святителя Миколая Мірлікійського чудотворця та Великомучениці Катерини¹²⁹

У 1898 р. в с. Верхня Аутка перебудовували церкву Вмч. Федора Тірона при фінансовій участі грецької громади.

Не виключенням у другій половині ХІХ ст. стало будівництва церкви (часто на цвинтарі) на фінансові кошти, залишені членами грецьких громад за тестаментом.

На кошти мешканця Керчі Марінакі Афанасія Ставровича у 1864 р. в Керчі побудували церкву на цвинтарі Святого Афанасія Олександрійського.

У 1870 р. в Євпаторії було побудовано церкву на цвинтарі Св. Мц. Пелагії. Фінансові кошти на її будівництво надав мешканець міста грек Вутеро Ф.¹³⁰

Початок ХХ ст. продемонстрував, що діяльність греків щодо заснування нових культових будівель продовжується. Церкви, молитовні будинки, каплиці продовжували споруджуватися в містах і селах Криму. Це були головним чином вже кам'яні архітектурно оздоблені споруди.

У 1904 р. в с. Лакі поновили церкву Св. Ап. Луки.

На початок ХХ ст. в с. Скеля було закладено церкву Спасу (Преображення).

У 1913 р. в с. Карачоль греки, мешканці села побудували церкву Рівноап. Костянтина і Єлени.

Будівництво церкви Св. Пророка Іллі в Євпаторії розпочалося після розгляду міською Думою звернення Євпаторійського грецького товариства щодо дозволу мати власну церкву. За недоліком фінансування церква будувалася протягом 1911 – 1918 рр. У тому ж 1918 р. в

с. Кісек-Аратук греки селища побудували церкву Вмч. Георгія Побідоносця.

Протягом другої половини XIX ст. процес відновлення православних інституцій в Криму набув значної сили. Велика роль у поновленні монастирів, церков належала архієпископу Інокентію, багато зусиль прикладали для цього і православні мешканці півострову різного етнічного походження. На тлі загального процесу зміцнення позицій християнства в Криму, завдяки зусиллям добродійних грецьких товариств і благодійних пожертв окремих греків, значне поновлення переживали і осередки духовно-релігійного життя греків Криму: збільшилася кількість культових споруд, були проведені численні ремонти вже існуючих.

3. Деякі характерні риси релігійних обрядів греків

Характерними рисами духовно-релігійного життя парафій греків була їхня замкненість та особливості релігійних культу та обрядовості, які були зумовлені етнічними традиціями і звичаями кількох різних груп греків Криму. Грецькі релігійні громади святкували традиційні православні свята, дотримуючись національних традицій¹³¹

На думку авторки Мері Холдернес: "The village greeks content themselves with an occasional appearance at the church of the nearest town; where, however, upon special occasions, such as the great festival of Easter, whole villages may be found. In the large towns there are Greeks as well as

Russian churches, but to this, Staria Crim is an exception" – Села греків (мається на увазі з наявними релігійними комплексами – М. А.) задовільні для них самих, вони випадково з'являються в церкві найближчого міста; в якому тільки за спеціальними приводами, такими як велике свято Паска, цілі села можуть бути знайдені. У великих містах є грецькі, такі ж добрі як і російські церкви, але у цьому Старий Крим є виключенням¹³²

Гермоген зазначав, що «греки не завжди ретельні і до того ж вони чинно стоять в храмі тільки під час Служби, а поза Служби поводять себе в ньому вільно, майже як вдома. Вони частіше бувають на ранковій Службі, натще, а після ранкової Служби спішать то в кав'ярні, то на зібрання по суспільних і приватних справах...»¹³³ Але, з іншого боку: "They are rigid observers of the tastes of their own church, and as attentive rejoicers upon each festival; often making those as great holidays, which the Russian priests less peremptorily exact the observance». – вони (греки – М. А.) непохитні охоронці установ їхньої власної церкви і начебто шанобливі весельчаки на кожному святі, часто роблять їх такими значними вихідними, в ході яких російські священики менш за все вимагають дотримання обрядів¹³⁴

Сучасними етнографами Криму у ході польових експедицій 1991 – 1996 рр. були описані деякі риси релігійної обрядовості румелійських греків, характерні для свят Хрусту, Ай-Василь, Феофанія, Апокрія, Ай-Симеоніс, Ай-Йоріс, Прото Май, Ай-Константінос і Єлени, Паея і інших¹³⁵

Оскільки греки тримали суворий пост тільки у Великий і Успенський пости, відзначалося, що: «Though thus religiously attentive to their fasts and feasts, they do not... these people rank so much higher in attention to their profession than many Christians, who wholly neglect the express injunction of the Apostles for assembling, themselves together; and seem to consider, when distributed in small communities, that they are exempted from the duty of public worship»? – Хоч релігійне шанування їхнім постам і святкуванням вони не надають... цей народ приділяє найбагато більше уваги його віросповіданню аніж численні християни, які зовсім нехтують ясним повелінням апостолів відносно зібрання них самих разом; і яким здається, що коли вони розділені у невеликі громади, то вони звільнені від обов'язку публічної Служби¹³⁶? – А. М.

Ще наприкінці ХІХ ст. у грецьких родинах збереглися різдвяні обряди, про які зараз кримські греки повідомляють у формі переказів, але які живі у містах та селах Греції, серед християнського населення Малої Азії, Болгарії, Албанії: «Греки перед Різдвом Христовим, ввечері, ставлять стіл перед святими іконами і перед ними запалюють воскові свічки, а на стіл ставлять тарілки з їжею. Після спільної молитви три рази піднімають стіл доверху, голосно кажучи кожного разу: «Χριστός γεννάται εις χαράν του κόσμου» (Христос народжується на радість миру)¹³⁷

Дуже поширеними в Криму були звичаї святкування нового року. Ввечері, приготувляли пиріг

Васило-піта, в тісто якого клали срібну монету. Цей пиріг з запаленою восковою свічкою посередині за вечерею голова родини різав на частини, які відкладав, кажучи: св. Василю, государю і государині і кожному члену родини. Щасливим вважався той, у кого в шматку опинялася монета. Іншого дня на цю монету купувалася свічка і ставилася в церкві перед іконою за здоровіє щасливого. Якщо ж монета випадала під ніж, це сповіщало чиюсь смерть в родині. Нового року греки, як і росіяни та болгари підслуховували під вікнами розмови у будинках, і за змістом підслуханої розмови розгадували свою долю в наступному році.

Відомі обряди греків Криму на свято Хрещення: «після освячення води, кидають в море дерев'яний хрест, і молоді кидаються за ним. Той, хто спіймає хрест вважається героєм дня. З цим хрестом на блюді молодь обходить будинки і співає Богоявлений тропар. Хазяйки будинків кладуть на блюдо гроші. Раніш ці гроші йшли в прибуток церкви, а зараз молодь то витрачає їх на себе, наприклад в Євпаторії, то ділить гроші на три частини: перша віддається тому, хто спіймав хрест, інша – неможнім, третя – на користь церкви, наприклад в Феодосії»¹³⁸ У фондах Керченського державного історико-культурного заповідника збереглися спогади мешканця міста І. Шматько, що детально описав традицію освячення моря настоятелями церкви Іоанна Предтечі. На свято Хрещення «при великому зібранні молільників та просто глядачів відбувався похід «на Йордан», до моря, на пристань на бульварі. Тут

відбувався молебень в пам'ять хрещення Ісуса Христа. Після служби священик кидав дерев'яний хрест в море, та грецькі парубки кидалися в море ловити хреста. Ввечері, парубки ходили з цим хрестом по домах греків та збирали відповідну данину»¹³⁹

Окремі характерні риси мали Пасхальні обряди. Гермоген описує: «В п'яток Страсного тижня на ранковій Службі після п'ятого страсного Євангелія виносяться з олтаря, через північні двірі, при співанні антифонів, великий хрест і ставиться посередині церкви для шанування і цілування. В той же день після виносу плащаниці на вечірній службі, плащаниця обноситься навколо церкви, і під неї підходять жінки з дітьми. В Велику суботу ранкова служба починається о другій годині і продовжується в церкві до канону; канон же співається під час пронесення плащаниці по місту чи селу, народ в численній кількості слідує за плащаницею з запаленими свічками. Свічки горять і в домівках. Ранкова служба закінчується, по пронесенні плащаниці, в храмі»¹⁴⁰

Кримські краєзнавці І. К. Зекова й І. В. Мосхурі описали святкування дня Ай-Янніс (Різдво Св. Іоанна Предтечі і Хрестителя – щорічно святкується православною церквою 7 липня (24 червня ст. ст.), що зберігся у греків с. Чернополя ще у 90-х рр. ХХ ст.¹⁴¹ За традицією участь у ньому брали тільки жінки. Кожна з них, склавши невеликі букетики з трав, квітів і листя (записані дослідниками як *totkéç*) для себе і чоловіка або коханого, приносила їх вечорі перед обрядом в будинок,

який визначався за рік до святкування. Господиня клала їх на дно великої діжки. Зверху уклалися три колоски пшениці зірвані на полі при повному мовчанні трьома дівчатами у віці до 14 років, до яких червоною стрічкою було прив'язане золоте обручальне кільце. Господиня будинку в абсолютній тиші після заходу сонця, набравши води з джерела і колодязя, наповнювала діжку водою, зачиняла її кришкою, обв'язувала її ланцюгом і зачиняла на замок. Діжка потім ставилася під дерево, а ключ від замка вона залишала на іконостасі в своєму будинку.

Після святкової служби вранці 7 липня, поставивши свічки за здоровіє рідних, учасниці обряду збиралися у дворі будинку, і доставали один за іншим букетики під колективне співання куплетів «μανέδες». Центральними фігурами церемонії були дві виконавиці: жінка (обов'язково з покритою головою) і дівчинка (не старша за 14 років, зодягнута у біле плаття з покритою білим мереживом головою і прикрашеною вінком із білих квітів), які сиділи на лаві перед діжкою. Жінка під співання «μανέ», який вмщував прохання дати ключа, щоб відкрити долю, відкривала замок, знімала з діжки ланцюг і кришку. Другий куплет (з питанням хто вилікує душу і серце) був звернутим до дівчинки. Вона передавала при цьому букетик з колосків жінці, яка спеціальною шпилькою причеплювала його до мереживного серпанку дівчинки. Послідуючі «μανέ» вмщували прогнози долі для кожної з учасниць в церемонії. При виконанні чергового куплета кожна жінка, яка впізнала букет, підходила до виконавиці, що

тричі бризкала на неї водою з побажаннями щастя. Вода з діжки вважалася лікувальною, її розносили по домівках. Традиції пісень-куплетів «μανέ» існували і у т. зв. «маріупольських греків» і неодноразово описані в етнографічних і фольклорно-культурологічних виданнях.

В Успенський пост (період перед святом Св. Успіння Пресвятої Богородиці– щорічно святкується православною церквою 28 серпня (15 серпня ст. ст.), греки дуже ретельно відвідували храм, і священники часто служили в домах їхніх молебень, а 1 серпня в кожному будинку служили αγιασμό, тобто, короткий молебен, і окропляли святою водою будинок і маєток¹⁴²

Крім звичайних в православній церкві поминальних днів, у греків поминки відбувались 14 вересня: «після літургії служать на цвинтарі поминальні служби, туди приносять варений рис з медом, фруктовий узвар, закуску, горілку і виноградне вино. Після закуски могили поливають горілкою з вином, а все, що залишилося після закуски, розділюється поміж бідними. Мета поминок 14 вересня – укріпити віру у загальне Воскресіння, тому що при знаходженні чесного хреста воскреслий був мертвим»¹⁴³

В окремих сілах греків, коли в Паску христосались із священником в храмі, то клали гроші на тарілку, в Преполовеніє греки виготовляли *пондикистрія*: пекли з тіста кучки у формі мишей і розкидали їх на посівах, кажучи: «Ось вам, миші, ваша доля, не чіпайте ж нашого поля». В день сорока мучеників кожна родина смажила по сорок хлібців і посилала незаможнім¹⁴⁴

Цілющі джерела в Криму широко шанувалися як греками, так і іншими мешканцями: Св. Іоанна Предтечі біля грецького поселення Комаров та гори Кизильташ, Св. Георгія в Катерлезі, що недалеко від Керчі, Свв. Безсрібників Косьми і Даміана коло річки Альма і Сулук-Су при церкві Св. Анастасії коло річки Кача у підніжжя Чатирдагу. Всі вони колись були освяченими. Ось, кілька слів про джерело Св. Анастасії: «В давні часи, при греках, тут був монастир Св. Анастасії, що притягував багато богомольців до свого лікувального джерела»¹⁴⁵ 1-го червня збиралися богомольці біля джерела Свв. Безсрібників¹⁴⁶, 23-го квітня біля джерела Св. Георгія, що в Катерлезській пустині. Кожний рік збиралися віруючі і біля руїн монастиря Св. Георгія біля гори Агармиш: «Жителі міста приносять сюди ікони, свічки та все потрібне, і проводять тут молебень великому Георгію з водосвяченням. Воду беруть із джерела, що знаходиться від руїн сажнях в сьомиста»¹⁴⁷ Під руїнами тут малися на увазі залишки середньовічного монастиря. «В храмове свято Св. Георгія 23 квітня ст. ст. (6 травня н. ст.) на полі перед монастирем (Св. Георгія в Катерлесі – М. А.) проводився щорічно ярмарок – святкування, на який приїздили численні селяни з близьких сіл і багато міських мешканців, незначних торговців та іншого народу»¹⁴⁸

В Єнікале аналогічно святкувався день Св. Успіння 15 (28 – н. ст.) серпня. Кожен рік «на підводах приїздило багато мешканців сіл, міські мешканці на старій колісній

«бабушки», з духовим оркестром для розваги пасажирів»¹⁴⁹

Як і в самій Греції в кримських ролинах особливою повагою користувалися хрещені батьки. Деякі елементи пологової обрядовості болгарів і греків були схожі: «...новородженого малюка відразу після народження окроплюють водою, а потім солять, тобто купають у солоній воді; потім, завернувши його у пелюшки, пов'язують йому голову, як дорослому, і до пов'язки пришивають у торбинці часник, щоб захистити його від хвороб...хрестять в недільні дні, але не раніш за 4-5 днів після народження, за виключенням слабих малюків, і при хрещенні дають священику шматок мила і хустку, а греки, окрім того, – дерев'яне масло, частина якого саме тут освячується для помазання малюка»¹⁵⁰ Серед представників інших народів ці звичаї викликали як інтерес, так і різні чутки, ставши вербальним свідком окремих проявів традиційної грецької культури. Старожил згадував: «В грецькій церкві хрестити мені не довелося, але був ходячий вираз «солоний грек». Казали, що при хрещенні у малюків хлопців надрізували шкіру і натирали сіллю. Правда це чи ні, сказати не можу, не знаю, але, вірогідно, деяка реальність під чутками є»¹⁵¹

Багато грецьких церков прикрашали вотиви (зображення людини і окремих частин його тіла, пластини різної конфігурації), вже відомі у католицькому світі, в самій Греції, у греків Маріуполя, у козаків, в Білорусі. Обслідуючи церкви Криму у 70-х рр. XIX в., наявність вотивів відзначав історик В. Х. Кондаракі. На

думку сучасної дослідниці Гармаш Л. Н., яка вивчала колекцію грецьких вотівів з Маріуполя у зібранні Донецького обласного краєзнавчого музею – «традиція вотівних відношень у приазовських греків походить з Криму»¹⁵² Кажучи про форми шанування Св. царя Костянтина дослідники вказували на існування «айко», що підвішувалися на полотняні «сорочки» ікон.

Св. цар Костянтин і Св. Єлена широко шанувалися мешканцями села Карачоль. За зауваженням історика Мосхурі І. В.: «Особливий інтерес має релігійна група цих переселенців – анестенарії (ανεστηναροι). З ними до Криму прибули «священні ікони дідів» (οι Παλῳδες) – образи Святих царя Костянтина і цариці Єлени, котрі були духовними покровителями їхнього старого села во Фракії, а також «обряд нестенаріїв» – танок, під час якого виконавці з іконами в руках проходять босими по палаючому вугіллі вогнища», голосно вигукуючи «ах», «ох», тому вони і отримали назву нестенаріїв – «ті, що зітхають». Так звані нестенарії повинні були на новому місці знайти джерело води, яка мала б особливі якості, і місце для майбутньої церкви, яке виберуть святі, яких вони шанують. Перше місце (Грецький Джанкой), як і друге (Карабах) «не прийняв» Святий цар Костянтин (нестенарії не мали тут сили). Третім і останнім місцем став безіменне джерело на землях маєтку Карачоль, які належали нащадкам майора Грекова. Тут нестенарії «отримали силу Святого царя Костянтина», який «вибрав це місце»¹⁵³

Слід зазначити, що деякі з звичаїв карачольських греків, як то колективні гурожіння, жертвоприношення не є християнськими, в них дуже багато елементів поганства. Карачольські знахарі були відомі в Криму, але деколи це призводило і до трагічних наслідків, як то вбивства окремих греків релігійною сектою в селах Джанкой і Сеїт-Асан, якою головували карачольські мешканці Анна і Костянтин¹⁵⁴

Певні характерні риси мали і шлюбні традиції греків Криму, які за своїм характером є побутово-релігійними традиціями греків. Грецькі діти заручалися рано (дівчата у 14 років, хлопці у 16 років) згідно із міркувань розрахунку і рішення про шлюб приймали батьки. "The Greek weddings in the Crimea are a mixed ceremony, partaking of their own gayer forms, and also of the Tatar ceremonials. The bride, deep by veiled, is conducted to her new abode, with as many carriages and attendants as they have the power of mustering; yet she is allowed to join the dance with the gay companions the marriage – feast has called together. The day after the wedding, she is destined to the form of standing in the corner of the room... I know not if the bride be enjoined so long a silence as that of eight days, which is spoken of by Dr. Hunt, in his brief account of a Greek wedding, but certain it is, that she is destined to stand a silent statue, as long as the people chuse to come to stare at her..." – Грецькі шлюби в Криму складна церемонія, яка проходить у їх власно живих формах і також татарських традиціях. Молода, глибоко накрита серпанком, їде до її новому житла, з багатьма повозами і супроводжуючими,

тому що вони мають таємничу силу; також їй дозволено приєднатися до танку разом з живим натопом закликаних на шлюбне святкування. Наступного дня після шлюбної церемонії вона приречена стояти у кутку кімнати... Я не знаю, чи користується невістка так довго мовчанкою як протягом 8 днів, що описує пан Хант, у його стислому описі грецького шлюбу, але напевно відомо, що вона приречена залишатися мовчазною статуєю так довго, доки будуть приходити люди, щоб дивитися на неї...¹⁵⁵ – А. М. Цікаве зауваження авторки щодо змішаного характеру церемонії, яка мала татарські впливи.

Певні впливи, зумовлені історичними долями окремих груп греків Криму мав, звичайно, весь комплекс традицій. Попри всі уніфікаційні міри релігійно-побутова обрядовість етнічних меншостей Криму, у тому числі греків, ще на початок ХХ ст., зберігала свій яскраво виразний характер, забезпечуючи передачу етнічних особливостей молодшому поколінню.

4. Просвітницька і благодійницька діяльність релігійних громад греків

Організація народної освіти і надалі була найважливішою турботою грецьких етноконфесійних громад. На думку К. Харламповича, грецька школа була невід'ємною частиною релігійно-культурного життя греків, часто символом і засобом їхнього національного усвідомлення¹⁵⁶ При церквах, як у Росії та Україні,

існували школи, були свої бібліотеки, фондами яких могли користуватися парафіяни¹⁵⁷ Як у Греції, так і в інших регіонах світу в діаспорі, греки засновували початкові і середні національні школи, деякі з них існували багато століть.

В Російській імперії широкий освітній рух почався у 60-ті рр. XIX ст. і визначався збереженням її цілком панівної ролі церкви у справі просвітництва. Цей освітній рух, як правило, був пов'язаний з ініціативою і ентузіазмом ряду діячів з-поміж місцевого духовенства.

Відразу ж після відміни кріпацтва у 1861 р. міністерство народної освіти і прокурор Св. Синоду склали спільний законопроект про передачу всієї справи народної освіти церкви. На думку його авторів, школи, якими керує духовництво будуть «рятувальними» для суспільства і держави, тому що служителі церкви «ніколи не навчать ані безвір'ю, ані бунтівному опору богом поставленій владі, але навпаки, прищеплять беззаперечний послух перед владою». Церковні школи стали швидко поширюватися, і у 1863 їхня кількість в цілому по імперії склала десь 14 тис.¹⁵⁸ Освіта в них була «переважно церковно-релігійною» і включала читання, письмо, арифметику, закон Божий, російську мову та російську історію, церковний спів.

Заснування земств і виникнення земських шкіл трохи зупинило це зростання, але ці учбові заклади швидко опинилися під наглядом і уряд знову звернувся до необхідності поширення церковних шкіл. У 1867 р. для управління освітньою справою в імперії

організується духовно-навчальний комітет, який затвердив нові статuti для семінарій та училищ, а в 1869 р. – статuti для академій¹⁵⁹

У 1879 р. особлива нарада по боротьбі з «крамолою» під керівництвом председателя комітета міністрів Валуєва П. О. визнала, що залучення духовенства до справи народної освіти буде найкращим засобом для попередження розвитку «помилкових ученій, що мають метою похитнути основні державні закони».

Звичайним явищем у другій половині ХІХ ст. в Криму стала поява грецьких, або грецько-російських церковно-приходських шкіл. (Див. додатки, табл. 5). За умовами «русифікації» в Російській імперії: “οι ελληνικές κοινότητες προτίμησαν οι περισσότερες αρχικά τα εκκλησιαστικά σχολεία, γιατί είχαν στενές σχέσεις με τους Ρώσους ιερέες και επιθεωρήτες των σχολείων, οι οποίοι παραβίαζαν το νομοθετικό διάταγμα, που πρόβλεπε τη διδασκαλία της Ελληνικής γλώσσας μόνο ως γλωσσικό μάθημα τεσσάρων εως πέντε ώρων την εβδομάδα. Νομικά δηλαδή έπρεπε ακόμη και στα άμιγη ελληνικά χωριά να διδάσκονται όλα τα μαθήματα στα ρώσικα” – більшість грецьких громад віддала перевагу спочатку церковним школам, тому що мала тісні відношення з російськими священиками й інспекторами шкіл, які порушували законодавчу постанову, що передбачала викладання грецької мови тільки як мовний урок – 4 чи 5 годин на тиждень. Тобто юридично всі предмети ще у чистих

грецьких селах повинні були викладатися російською мовою¹⁶⁰ – А. М.

Продовжувала функціонування грецька гімназія при церкві Св. Трійці в Сімферополі. У 1860 р. тут було відкрито класи для дівчат, які отримали назву грецької жіночої гімназії. У 1884–1885 рр. в учбовому закладі навчалось 103 дитини (45 хлопців та 58 дівчат). Фінансові кошти, необхідні для функціонування навчального закладу, школа щорічно одержувала від Сімферопольського Банку Взаємного Кредиту (200 руб.) та Сімферопольської Міської управи (150 руб.)¹⁶¹ Значними були і відсотки від офірованого церкві майна Костянтина Баракова.

У вересні 1856 р. при Грецькій Соборній церкві Св. Миколая в Карасубазарі в окремому будинку на кошти зібрані церковним старостою Аристидом Кондаракі була відкрита церковно-приходська школа. У 1884-1885 учбовому році тут навчалось 35 хлопчиків¹⁶² Будинок, в якому функціонував учбовий заклад, розміщувався посередині церковної огорожі¹⁶³ Відомо, що Карасубазарське церковно-приходське піклування надавало школі допомогу у розмірі 237 руб. 41 к.¹⁶⁴

У 1868 р. відкрило школу духовництво церкви Св. Іоанна Предтечі в Керчі¹⁶⁵ Вона розташовувалася в церковному будинку, а пізніше мала окреме приміщення¹⁶⁶ Двоповерховий будинок для священика і дві школи побудували за кошти, які у 1872 р. офірував староста церкви Салатич І.¹⁶⁷ Учнями були діти грецького походження. «Особливим благодієм» школи

(збережено назву за офіційними документами) був купець Месаксуді К. І, що давав на потреби закладу щорічно 50 руб. сріблом. Окрім того за навчання в школі в 80-х рр. ХІХ ст. учні сплачували від 1 рубля в рік до 1 рубля в місяць. За викладання в школі Закону Божого священник отримував винагороду в розмірі 75 рублів. Навчання в школі читанню, письму та арифметиці здійснювалося за підручниками, прийнятими Міністерством Народної Освіти. Викладалися також, як і в інших церковно-приходських школах, Слов'янське та церковне читання. Мешканець м. Керчі І. Є. Шматько вказує на те, що при викладання предметів в школі церкві Іоанна Предтечі здійснювалося грецькою та російською мовами¹⁶⁸

З вересня 1872 р. існувало грецьке церковно-приходське училище при соборі Св. Миколая в Бахчисараї. Засновником учбового закладу був протоієрей Паксимаде. У 1884-1885 учбовому році учнями школи були 74 дітнини: 33 хлопці та 41 дівчинка¹⁶⁹ Вона утримувалася на казені кошти та розташовувалася в церковних приміщеннях.¹⁷⁰ Крім того школа отримувала пожертви від парафіян церкви. Назвемо генеральшу Вревську (пожертвувала 50 руб.), парафіян Почаджи (100 руб.), Купріянова (100 руб.), Федорова (50 руб.)¹⁷¹. Іншими джерелами прибутків школи були платня за оренду фруктового саду та заснування церковних зборів на школу і відрахування на школу частини прибутків від фіксації шлюбів та видачі виписок з метричних книжок.

Невеликий навчальний заклад (церковно-приходська школа на 19 місць) наприкінці XIX ст. існував у селі Карань при церкві Свв. Рівноапостольних царів Костянтина і Єлени¹⁷²

У 1897 р. в Євпаторії було відкрито приватне грецьке училище. Воно утримувалося на кошти міського грецького благодійного товариства. Курс навчання складав три роки. Вчителька викладала загальні предмети, православний священник – Закон Божий, вчитель-грек – історію, географію Греції і грецьку мову¹⁷³

В селі Аутка при церкві Св. Успіння функціонувало училище, яке розташовувалося в двокімнатному будинку, в ньому займалося 32 учні з грецьких сімей. І вчитель, і училище утримувалися на кошти грецької громади¹⁷⁴

За офіційним поясненням правил про церковно-приходські школи (надруковані ще 13 червня 1884 р.), метою їхнього заснування окрім розповсюдження елементарної освіти було християнське виховання дітей, необхідність «викладати їм значення віри, всіяти в їхні серця любов до святої церкви і відданність до царя і вітчизни»¹⁷⁵ Школи були повинні бути у тіснішому зв'язку з парафіяльними храмами, завідували школами священники, навчали в них причетники, учителя і вчительки (переважно останні), які призначалися із числа осіб, випускників навчальних духовно-учбових закладів і єпархіальних жіночих училищ.

Водночас православна церква в Україні, яку контролювали самодержавно-синодальні структури,

змушена була через існуючу систему освіти – духовну і світську – реалізовувати великоросійську формулу «православ'я, самодержавіє, народність», кожен елемент якої і вся вона в цілому були спрямовані на пригнічення національної самосвідомості, освітніх, культурних потенцій неросійських народів.

Численні грецькі громади Російської імперії на початок ХХ ст. опинилися перед серйозною проблемою як зберегти національну самосвідомість за умов неофіційної заборони грецької мови російською владою. В липні 1914 р. грецька громада Єкатеринодара запросила кілька грецьких піклувань для обговорення. В ході обговорення було постановлено: “...α) να παρακαλέσουν την ελληνική Κυβέρνηση να αναγνωρίσει όλα τα ελληνικά σχολεία των κοινοτήτων ως τα σχολεία του ελληνικού κράτους. β) Να διορίσει η ελληνική Κυβέρνηση ένα ή δύο Γενικούς επιθεώρητες των σχολείων και γ) να προτείνει η Έλληνική Πρεσβεία στη Ρωσική Κυβέρνηση να γίνονται τα μισά μαθήματα στην ελληνική γλώσσα και τα μισά στη Ρώσικη. (Ελληνικά, μαθηματικά, ιστορία, και Γεωγραφία Ελληνικά, ρώσικα, ρωσική ιστορία και Γεωγραφία του ρωσικού κράτους ρώσικα)” – а) попросити грецький уряд визнати всі грецькі школи громад школами грецької держави; б) призначити від грецького уряду одного чи двох генеральних інспекторів шкіл; в) щоб грецький уряд запропонував російському уряду проводити половину навчань грецькою мовою і половину російською. (Грецьку, математику, історію і географію грецькою, російську, історію Росії і географію російської

держави російською)¹⁷⁶ – А. М. Турботи греків Росії поділяв і грецький консул в Єкатеринодарі Кс. Стелакіс.

Лист представника грецької громади Одеси К. Чарлтона до президента і міністра закордонних справ Греції, який звертався із проханням надати допомогу підручниками і літературою, повідомляє, що у 1917 р. у грецьких школах Російської держави навчалося 50 тис. учнів¹⁷⁷

Основні витрати при фінансуванні діяльності церковних шкіл було покладено на парафіян, які повинні були, об'єднуючись біля церков і священників, “турбуватися: 1) щодо утримання та задоволення потреб приходської церкви та пошуку коштів для здійснення потрібних виправлень в церковних будовах і будівництва нових, що замінили б ті, що прийшли в занепад; 2) щоб парафіяльне духовництво користувалося усіма наданими йому коштами утримання, а у разі недостатності цих коштів, про пошук засобів для їх збільшення; 3) про заснування будинків для церковного причту; 4) про пошук коштів для заснування в парафії *школи, лікарні, богодільні, притулку та інших добродійних закладів*, заснування та завідування якими є також обов'язками піклувань; 5) загалом при *наданні бідним парафії*, в необхідних випадках, можливих допомог, також про *поховання незаможних померлих і про утримання в порядку цвинтарів*. (Пункт № 5 «Положення про приходські піклування при православних церквах від 2-го серпня 1864 р.»)¹⁷⁸

Таким чином, законодавчі акти закріпили вже існуючу систему фінансування шкіл громадами, що не було новим для греків. У часи перебування у складних для духовно-культурного розвитку умовах мешкання греків у Турції, благодійницьку і просвітницьку діяльність здійснювали саме братчики. Оттоманська імперія «...has never given a penny for the important budget of the schools, hospitals and charity institutions of the Greeks, which are the best in all the Orient. The unredeemed Greeks support all the expenses, owing to the perfect ofganisation of their communities, administered by elective councils, in which is perpetuated the democratic spirit of the ancient city». – «...не надала ані пенні для фінансування шкіл, лікарень та благодійних закладів греків, які й зараз найкращі на усьому Сході. Греки, що не отримали незалежності, відшкодовують усі витрати, маючи чудову організацію їхніх громад, які керуються виборчими радами, в них увічнена демократична віра стародавнього міста»¹⁷⁹ – А. М.

У другій половині XIX – початку XX ст. в Росії, у зв'язку з прискоренням темпів комерційного і промислового розвитку і серією реформ спрямованих на вдосконалення управління імперією, стало можливим розпочати діяльності більшості національних церковно-благодійницьких суспільних організацій, прийшовся на другу половину XIX – початок XX ст.

Широко відомими були добродійні акції Приходського піклування грецької церкви Св. Тройці в Сімферополі. Прибутками піклування формувалися на

кошти, надані причтом церкви і офіровані парафіянами. За свідченнями 1884 р. першими було передано 3484 руб. 25 коп., другими 533 руб.¹⁸⁰ В тому ж році отримали одноразову грошову допомогу у розмірі 110 рублів наступні незаможні члени грецької громади: студент Санкт-Петербурзького університету на виїзд (25 руб.), вчитель грецької мови Александрато на виїзд (8 руб.), Левтері Савва на виїзд, Костянтин Бояджієв (5 руб.), Миронов Петр, Сичова Марія, Русович Єлізавета на виїзд, Бояджієва (по 3 руб.), Іванопуло, Струй, Гаврилова Ганна, Амаранді, Кадридьяно, Ткаленко (по 2 руб.), Бранопуло Фекла, Забела Іван на виїзд, Ставро, Лігіров, Полянова, Ярошевський (по 1 руб.). Отримували грошову допомогу від благодійної організації родини бідних греків до свят Паски та Різдва, для поховання померлих. Її розмір коливався від 3 до 10 руб. Певні зусилля члени піклувального комітету прикладали до організації навчального процесу, виплачуючи вчителям, оплачуючи ремонти і витрати, виписуючи книги, шиючи одяг і взуття незаможним учням на товаристські кошти.

У 1884 р. було засноване приходське піклування при церкві Св. Успіння в с. Аутка. Ініціатором його створення виступив священик Михайло Терентьев, який у своїй заяві на зібранні парафіян показав необхідність розширення парафіяльної церкви, запропонував поставити баню над нею, побудувати дзвіницю, нову церковну огорожу, квартиру для псаломщика, церковну сторожку, упорядкувати цвинтар, надавати своєчасну допомогу незаможним парафіянам. При створенні

комітету його головою став священник Михайло Терентьев, його кандидатом Георгій Миколайович Параскево, а до складу увійшли мешканці парафії, як греки, так і представники інших народів. За постановою, членами піклувальної організації мали право бути і особи, що не мешкають в парафії із званням: «1) почесних членів, якими визнаються особи, які надали особливі послуги піклуванню і зробили значні пожертви, 2) «пожизненных» членів, що внесли одноразово не менш ста рублів, 3) дійсних, які щорічно вносять не менш п'яти рублів і 4) членів «ревнителів», які вносять щорічно менш п'яти рублів»¹⁸¹ Також джерелами прибутків піклування були церковні збори і підписні листи. В перший же рік існування благодійної організації було витрачено досить велику суму (443 руб. 35 коп.) на потреби парафії¹⁸²

Керченське грецьке благодійницьке товариство було засноване у 1900 р. Головними напрямками діяльності його були, також, видача бідним постійних і одноразових допомог, надання допомоги перед святами Св. Паски і Різдва Христового. У 1907 р. його прибутки склалися з членських внесків, дарувань і відсотків на капітал.¹⁸³ Діяльність товариства продовжувалася аж до часів революції 1917 р.¹⁸⁴

Діяло грецьке благодійне товариство в Ялті. У 1911 р. зібрання його членів затвердило «Проект про перебудову будинку Грецького благодійницького Братства». Будинок розташовувався в Ялті на перехресті вулиць Севастопольської і Гоголівської і належав

Братству. В триповерховій будівлі були класні кімнати, бібліотека, глядачева зала, сцена, на першому поверсі – три магазини¹⁸⁵

Існувала «контора по ділах благодійництва» при грецькій церкві Св. Введення во храм Пресвятої Богородиці в Феодосії, яка розміщувалася в одноповерховому будинку назначеному для диякона і псаломщика¹⁸⁶

Грецькі церковно-приходські школи і училища були невід'ємною частиною духовно-релігійного життя грецької громади. Їх заснування проходило на тлі реформування і поширення освітніх закладів в Російській імперії. Водночас вони сприяли поширенню освіти серед греків Криму, збереженню національних мови та традицій. Парафіяльні добротинні організації, які фінансували діяльність навчальних закладів, користуючись добрими стосунками з ієреями Російської Православної Церкви та священниками парафій, прикладали багато зусиль на перетворення їх з шкіл грамоти у справжні національні центри просвіти з викладанням грецької мови, як одного з найважливіших засобів зберігання національної свідомості. Хоча кількість і рівень шкіл не могли задовольнити потреби усіх греків Криму, за часи русифікації діяльність греків-священників, вчителів, меценатів значною мірою стримувала асиміляцію грецького населення слов'яномовною більшістю Криму.

Висновки

Первинні організації в системі Російської Православної Церкви, парафії, об'єднували греків, послідовників православного віросповідання на основі спільності догматики й культу, існували і розвивалися в умовах одновірного, але іноетнічного оточення.

Грецькі парафії виникли в Криму під час засвоєння регіону Російською імперією, яка при реалізації загальнодержавних програм в Новоросії (сучасній південній Україні) вміло використовувала етноконфесійний фактор. Якщо наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. грецькі громади існували переважно як купецько-торговельні угруповання (які отримали деякі політичні і економічні пільги й можливість вільно відправляти свої релігійні потреби) або військові підрозділи, то з другої половини XIX ст. русифікаторська політика призвела до ліквідації надбань багатьох етнічних груп і викликала зміну якості суспільної свідомості греків, яке відтепер знайшла своє вираження головним чином у формах релігійного і культурного життя. В свою чергу, християнський потенціал багатьох народів, у тому числі греків, став гарантом політичної стабільності в регіоні

Осередками духовно-релігійного життя етноконфесійних громад греків Криму були відроджені середньовічні святині християнського населення Криму і церкви, побудовані вже за нові часи при фінансовій участі членів грецьких громад.

Грецькі парафії, які виникли у місцях компактного мешкання греків, зберігали свої етноконфесійні ознаки досить тривалий час. Якщо спочатку проведення церковної служби в храмах грецькою мовою і призначення священників та причту церков з духовних осіб грецького походження (або з осіб, що володіють грецькою мовою) були викликані тим, що греки не знали російської мови, то на початок ХХ ст., за умов русифікації, ці особливості проведення церковної служби в парафіях стали засобами етно-відокремлення і етно-збереження, служачи підтримці в народі історичної свідомості.

Грецькі громади сумлінно дотримувалися святкування релігійних свят саме за національними традиціями. На етно-збереження були спрямовані і просвітницька й благодійна діяльність, серед греків регіону, яку здійснювало духівництво грецьких парафій. Низка грецьких шкіл в Криму виникла саме в парафіях.

Продовження дослідження духовно-релігійного життя грецьких парафій Криму залишається актуальним. Адже, дослідження деховно-релігійного життя різних етносів, що в ній мекають, сприяє кращому розумінню культурних процесів в Україні в цілому. Надзвичайно цікавим явищем за умов тотального використання урядом уніфікаційних заходів, спрямованих на скасування національних особливостей православної церкви є особливості культури і побуту, обрядів та традицій, що наклали свій відбиток на релігійний культ, систему церковної обрядовості окремих етнічних груп.

Примітки:

¹ Верба В. І. Грецька колонізація південної України другої половини століття в науковому доробку Н. Д. Полонської-Василенко // Україна-Греція: історія та сучасність. Тези міжнар. наук. конф. м. Київ, 29 – 30 вересня 1993 р. – Київ, 1993. – С. 33.

² Платон (Левшин), митрополит. Краткая церковная российская история. – М., 1805. – Т. 1, 2.

³ Амвросий (Орнатский). История Российской иерархии. – Киев, 1807 – 1815. – Ч. 3. – С. 341 – 342.

⁴ Сборник Гавриила, архиепископа Екатеринославского, Херсонского и Таврического // ЗООИД. – Одесса, 1868. – С. 305 – 319.

⁵ Ван Вонцель. Заметки, сделанные во время путешествия по Турции, Крыму и проч. // цит. по ст. Бертье-Делагарда А. Л. К истории христианства в Крыму // ЗООИД. – Одесса, 1910. – Т. 28. – Приложение 8. – С. 79; Федоров Ф. А. Крым, с Севастополем, Балаклавой и другими его городами. – Спб., 1855. – С. 156 – 157; Серафимов С. А. Заметки из архива Готфрийской епархии в Крыму // ЗООИД. – Одесса, 1865. – Т. 6. – С. 591 – 595.

⁶ Гроздов А. Сведения о Бахчисарайской Успенской церкви, устроенной в каменной скале // ИТУАК. – 1890. – № 9. – С. 62-67. Марков Е. Л. Очерки Крыма: Картины крымской жизни, истории и природы. – Симферополь: "Таврия", 1995. – С. 134 – 140. Маркевич А. Памятники христианства в окрестностях Бахчисарая и Карасубазара // ИТУАК. – № 29. – С. 101 – 102; Успенский скит в Бахчисарае // Нива. – 1872. – № 26; Успенский скит в Бахчисарае // Таврические епархиальные ведомости. – 1899. – № 17.

⁷ Мурзакевич Н. Некоторые подробности о церкви Святого Иоанна Предтечи в Керчи // ЗООИД. – 1844. – Т. 1. – С. 625 – 627; Зенкевич Х. Х. Керчь в прошедшем и настоящем. Историко-археологический и географический очерк. – Керчь, 1849; Церковь святого пророка, предтечи и крестителя Иоанна в городе Керчи // Новороссийский календарь. – 1857. – С. 439 – 443; Рыдзевский.

- Несколько слов о Керченской церкви Святого Иоанна Предтечи // Инженерный журнал. – 1868. – № 3; Фон-дер-Ховен А. И. Несколько дней в Керчи // Русский вестник. – 1871. – № 7. – С. 273 – 292; Авдеев А. А. Церковь святого Иоанна Предтечи в Керчи // Труды археологического съезда. – 1887. – т.3. – С. 382 – 386; Древняя Иоанно-предтеченская церковь в г. Керчи // Правительственный вестник. – 1891. – № 53; Керченская греческая Иоанно-Предтеченская церковь 9-10 вв. // ИАК. –1909. –Вып. 32. – С. 69 – 74.
- ⁸ Зинченко Н. Мыс Фиолент и Георгиевский монастырь в Крыму. (891 – 1891). (По поводу тысячелетнего юбилея основания монастыря). – Спб, 1891; Ливанов. Георгиевский монастырь в Крыму. – Спб, 1891; Соколов И. Георгиевский Балаклавский монастырь в Крыму. – Спб, 1893.
- ⁹ Скальковский А.А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края 1730 –1823. – Одесса, 1836. – Ч.1; Занятие Крыма в 1783 г. Материалы для истории Новороссийского края. – Одесса, 1840.
- ¹⁰ Там само. – С. 8.
- ¹¹ Там само. – С. 19.
- ¹² Домбровский Ф. Прошлое и настоящее, быт города Евпатории // Новороссийский календарь. – 1847. – С. 346 – 356; Историко-статистический очерк города Феодосии // Там само. – 1848. – С. 339 – 355; Историко-статистический очерк г. Бахчисарая // Там само. – 1849. – С. 380 – 396.
- ¹³ Феофилов М. Исторический очерк христианства в Крыму. – Б. В. Д.; Родионов. Статистико – хронологическое – историческое описание Таврической епархии. – Симферополь, 1872. – С. 15; Кондараки В. Х. История христианства в Тавриде. – Одесса. 1871; Його ж. Основание крымских колоний со времен императрицы Екатерины II // Одесский Вестник. – 1857. – № 79. – С. 389 – 390; Универсальное описание Крыма. – Спб, 1875. – Ч. 8. – С. 127; Мурзакевич Н. Столетие церковной жизни Крыма (1783- 1883 гг.) // ЗООИД. – Одесса, 1883. – Т. 13. – С. 205.

-
- ¹⁴ Лашков Ф. Просьба Крымского греческого монастыря. Крымские дела 1684, 9-го июля, № 15 // ЗООИД. – Одесса. – Т. 17. – С. 7; Статистические сведения о Крыме, сообщенные каймаканами в 1783 г. // ЗООИД. – Одесса, 1886. – Т. 14. – С. 91 – 156; Камеральное описание Крыма 1783 г. // ИТУАК. – Симферополь. 1888. – Вып. 6. – С. 36 – 64; К вопросу о количестве населения Таврической губернии в начале 19 в. // ИТУАК. – № 53.
- ¹⁵ Гермоген, епископ. Справочная книжка о приходах и храмах Таврической епархии. – Симферополь, 1886.
- ¹⁶ Бертъе-Делагард А. Л. К истории христианства в Крыму // ЗООИД. – Одесса, 1910. – Т. 28. – С. 1 – 108.
- ¹⁷ Остатки древних сооружений в окрестностях Севастополя и пещерные города Крыма // ЗООИД. – Одесса, 1886. – Т. 14. – С. 166 – 282.
- ¹⁸ Список сочинений о Крыме // ЗООИД. – Одесса, 1867. – Т. 6. – С. 623 – 645; Библиографические материалы по истории Новороссии // там же. – Одесса, 1915. – Т. 32. – С. 1 – 25.
- ¹⁹ Православные монастыри, скиты и киновии в епархиях Новороссийского края и Бессарабии // Новороссийский календарь. – 1873. – С. 109 – 132; – 1893. – Т.1. – С. 84 – 85.
- ²⁰ Обновление древних памятников христианства в Крыму // Отечественные Записки. – 1853. – №. 7. – С. 25.
- ²¹ Исторический очерк христианства в Крыму // Таврические епархиальные ведомости. – 1899. – № 5.
- ²² Арш Г. Л. Этеристское движение в России. – М., 1970; Нарочницкий А.Л. Греческое национально-освободительное движение и Россия // Вопросы истории. – 1980. – № 12; Дружинина Е.Д. Северное Причерноморье в 1775-1800 гг. – М., 1959; Южная Украина в 1800-1825 гг. – М., 1970; Кабузан В.М. Народы России в XVIII веке. Численность и этнический состав. – М., 1990; Иванова Ю.В. Из истории заселения Южной Украины // Культурно-бытовые процессы на Юге Украины. – М., 1979.
- ²³ Якобсон А.Л. Крым в средние века. – М., 1973.

- ²⁴ Брунов Н. Памятник ранневизантийской архитектуры в Керчи // Византийский временник. – 1927. – Т. 25. – Ленинград, 1928; Блаватский В. Д. Раскопки Пантикапея в 1934 году // МАИМ. – 1957. – Т. 56. – С. 251–253; Михайлова М. Б. Основные этапы формирования Керчи в 18-19 вв. // Архитектурное наследство. – Вып. 25. Проблемы градостроительства XIX вв. – М., 1976; Крикун Е. Архитектурные памятники Крыма. – Симферополь, 1977. – С. 12–13; Килессо С. К. Архитектура Крыма. – К., 1983; Макарова Т. И. Археологические данные для датировки церкви Иоаны Предтечи в Керчи // Советская археология. – 1982. – № 4. – С. 91–106; Воронов А. А., Михайлова М. Б. Боспор Кимерийский. – М., 1983; Пономарьова Л. Реставрація церкви Іоанна Предтечі в Керчі // 3 історії української реставрації. – Київ, 1996. – С. 62–68.
- ²⁵ Катунин Ю. А. Таврическая епархия. XIX – XX вв. – Симферополь: Таврия, 1995; а також статті у наук. журналі «Культура народів Причорномор'я».
- ²⁶ Тур В. Г. Религиозная политика царизма в Крыму // Проблемы политической истории Крыма: итоги и перспективы // Научно-популярная конференция. Материалы. Симферополь. 24 – 25 мая 1996 г. – Симферополь. – С. 82 – 84.
- ²⁷ Пряхін Ю. Д. Греки в історії, культурі, економіці Керчі та Єнікале після приєднання Криму до Росії (кінець XVIII– початок XX ст.) // Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького. – Київ, 1998. – Вип. 2. – С. 133 – 154.
- ²⁸ Терентьева Н. А. Греки в Украине: экономическая и культурно-просветительская деятельность (XVII – XX вв.) – Киев, 1999.
- ²⁹ Иванов А. В. Храм святых царей Константина и Елены в селе Флотское // Крымский музей. – 1994. – № 1. – С. 106 – 109.
- ³⁰ Шавшин В. Г. Балаклавский Георгиевский монастырь. – Симферополь: Таврия, 1997.
- ³¹ Дятлов В. Монастыри Украинской православной церкви: Справочник-путеводитель. – К., 1997. – 95 с. – С. 7 – 8. Севастопольское благочиние: Справочник-путеводитель – К.: "Задруга", 1997 г. – 232 с.

- ³² Мурзакевич Н. Столетие церковной жизни Крыма (1783-1883 гг.) // ЗООИД. – Одесса, 1883. – Т. 13. – С. 206; Остатки древних сооружений в окрестностях Севастополя и пещерные города Крыма // Записки одесского общества истории и древностей (далі ЗООИД). – Одесса, 1886. – Т. 14. – С. 214.
- ³³ Бертъе-Делагард А. Л. К истории христианства в Крыму // ЗООИД. – Одесса, 1910. – Т. 28. – С. 23.
- ³⁴ Там само. – Т. 1. – С. 160.
- ³⁵ Бертъе-Делагард А.Л. К истории христианства в Крыму...– С. 10 – 11.
- ³⁶ Паллас. Путешествие по Крыму академика Палласа в 1793 и 1794 гг. // ЗООИД.– 1881. – т.12. – С. 62 – 208; География. Поездка во внутренность Крыма, вдоль Керченского полуострова и на остров Тамань // ЗООИД. – Одесса, 1883. – Т. 13. – С. 82.
- ³⁷ Измайлов В. В. Путешествие в полуденную Россию Владимира Измайлова. – М., 1805. – Ч. 1 – 4. – Ч. 3. – С. 3 – 4.
- ³⁸ Фон – Штрандман Густав. Записки Русской Старины. – 1884. – № 69. – Приложение 4. – С.69.
- ³⁹ Сестренцевич-Богуш. История о Таврии. – Спб, 1806. – Т. 1. – С. 34 – 35.
- ⁴⁰ Сумароков П. И. Досуги крымского судьи или второе путешествие в Тавриду Павла Сумарокова. – Спб: Тип. императорская, 1803 – 1805. – Т. 1, 2. –Т. 2. – С. 41.
- ⁴¹ Там само. – С. 55.
- ⁴² Броневский В. Обзорение южного берега Тавриды в 1815 г. – Тула. 1822. – С. 25 –26, 18, 74 –75, 83, 91, 126, 137.
- ⁴³ Кеппен П. И. Крымский сборник. О древностях южного берега Крыма и гор Таврических. – Спб, 1837. – 375 с. – С. 12.
- ⁴⁴ Макарова Т. И. Археологические данные для датировки церкви Иоанна Предтечи в Керчи // Советская археология. – 1982. – № 4. – С. 91 – 106; Археологические раскопки в Керчи около церкви Иоанна Предтечи // Материалы по археологии, истории и этнографии. – Симферополь, 1998. – Вып. 6. – С. 344 – 394; Керченский державний історико-культурний заповідник (далі

КДКЗ), оп. 7, од. збер. 90, 240, 433; Якобсон А. Л. Крым в средние века. – М., 1973. – С. 29 – 56.

⁴⁵ Дюбуа де Монпере. Путешествие по Кавказу и проч. – Париж, 1843. – Т. 6. – С. 97.

⁴⁶ Топографическое описание доставшимся по мирному трактату от Оттоманской Порты во владение Российской империи землям. 1774 г. // ЗООИД. – Т. 7. – Одесса, 1868. – С. 192.

⁴⁷ Зенкевич Х. Х. Керчь в прошедшем и настоящем. Историко-археологический и исторический очерк. – Керчь. 1894. – С. 40.

⁴⁸ Сафонов С. Остатки греческих легионов в России, или нынешнее население Балаклавы. (исторический очерк) // ЗООИД. – Т. 1. – Одесса, 1844. – С. 213.

⁴⁹ Більш детально див. у кол. монографії Греки на теренах України. – Київ, 2000. – 69 – 70.

⁵⁰ Сумароков П. Досуги крымского судьи или второе путешествие в Тавриду... – С. 121.

⁵¹ Дружинина Е. И. Северное Причерноморье в 1775-1800 гг. – М., 1959. – С. 79.

⁵² Сухарев М. Феодосийская епархия: образование и экономическая деятельность. (1787 – 1800) // Культура народов Причерноморья. – Декабрь 1997. – № 2. – С. 213.

⁵³ Араджиони М. А. Эмиграция греков в Украину в XVI – первой трети XIX в. // Греко-славянское духовное единство. — Донецк, 1993. — С. 64.

⁵⁴ Быковская Н. В. История формирования греческой общины Керчь-Еникальского градоначальства (кон. XVIII – XIX вв.) // Україна – Греція: історія та сучасність. Тези міжнар. наук. конф. (м. Київ, 29 – 30 вересня 1993 р.). – Київ, 1993. – С. 30 – 33; Пряхін Ю. Д. Греки в історії, культурі, економіці Керчі та Енікале після приєднання Криму до Росії (кінець XVIII – початок XX ст.) // Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького (далі ЗІФТАБ). – Київ, 1998. – Випуск II. – С. 133 – 153.

⁵⁵ Сафонов С. Остатки греческих легионов в России... – С. 221 – 229.

- ⁵⁶ Керасиди Н. Х. Аутская Успенская церковь в Ялте // Україна-Греція: історична спадщина і перспективи співробітництва. (м. Маріуполь, 27 – 29 травня 1999 року). Збірник наук. праць міжнар. наук.-практ. Конф. – Т. 1. Частина 1. – Маріуполь, 1999. – С. 194 – 195.
- ⁵⁷ Пятидесятилетие Ялты. 1837 – 1887 гг. / Исторический конспект и памятная книжка. – Ялта, 1887. – С. 10.
- ⁵⁸ Сумароков П. И. Досуги крымского судьи или второе путешествие в Тавриду – С. 159.
- ⁵⁹ Пятидесятилетие Ялты... – С. 11.
- ⁶⁰ Керасиди Н. Х. Аутская Успенская церковь в Ялте – С. 195.
- ⁶¹ Центральний історичний архив України в м. Києві. – Ф. 2193 – Спр. 7. – Арк. 66 – 68.
- ⁶² Домбровский Ф. Историко-статистический очерк г. Феодосии // Новороссийский календарь. – 1848. – С. 349.
- ⁶³ Скальковский О. Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийском крае. Статистический очерк. – Одесса, 1848. – 145 с. – С. 12.
- ⁶⁴ Там само. – С. 45 – 95.
- ⁶⁵ Пряхин Ю. Д. Об истории образования и становления греческого поселения Балта-Чокрак в Крыму. (нач. XIX в.) // Україна – Греція: досвід дружніх зв'язків та перспективи співробітництва. Тези міжнар. наук.-практ. конфер. – Маріуполь, 1996. – С. 66.
- ⁶⁶ Скальковский О. Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийском крае... – С. 20 – 24.
- ⁶⁷ Скальковский А. Занятие Крыма в 1783 году. Материалы для истории Новороссийского края. – Одесса, 1840. – 44 с. – С. 18.
- ⁶⁸ Державний архів Автономної республіки Крим (далі ДААРК), ф. р. 663, оп. 10, спр. 580, 1587, 626, 1587, 622, 1755, 1520, 415, 444, 425, 244; оп. 18, спр. 57; Памятники архитектуры и археологии. Гос. реестр недвижимых пам. Автономной респ. Крым (по сост. на 1 янв. 1995 г.). – Т. 2, 3. – Симферополь, 1995.
- ⁶⁹ Записка о содержании старых письменных актов Новороссийского края // ЗООИД. – Одесса, 1848. – Т. 2. – С. 74-75.

⁷⁰ Серед них: Євген Булгаріс (нар. 1715 р. на о. Корфу – п. 1807 р. в Санкт-Петербурзі) був архієпископом Словенської та Херсонської єпархії у 1775 – 1779 рр. На допомогу йому для управління єпархією був наданий адміністратором Феоктист Мочульський; Нікіфор Феотокіс (нар. 1731 р. на о. Корфу – п. 1800 р. в Москві) управляв Словенською та Херсонською єпархією у 1779-1786 рр. // *Обзор православной иерархии тех мест, которые составляют ныне Новороссийский край и Бессарабию // Новороссийский календарь на 1848 год. – Одесса, 1847. – С. 376–377.*

⁷¹ Мурзакевич Н. Столетие церковной жизни Крыма ... – С. 210.

⁷² Сухарев М. В. Феодосийская епархия: образование и экономическая деятельность. (1787 – 1800) // *Культура народов Причерноморья. – Декабрь 1997. – № 2. – С. 212.*

⁷³ Там само. – С. 213

⁷⁴ *Історія православної церкви в Україні. Зб. наук. праць. – Київ, 1997. – С. 207.*

⁷⁵ Гавриил [Архиепископ Херсонский и Таврический]. Продолжение очерка о Новороссийском крае // *ЗООИД. – Одесса, 1863. – № 5. – С. 458.*

⁷⁶ Мурзакевич Н. Столетие церковной жизни Крыма... – С. 201-219.

⁷⁷ Бертье-Делагард А. Л. К истории христианства в Крыму – С.70.

⁷⁸ Шавшин В. Г. Балаклавский георгиевский монастырь. – Симферополь, 1997. – С. 37.

⁷⁹ Катунин Ю. А. Взаимоотношения ислама и христианства в Крыму в конце XVII – первой половине XIX ст. – Проблемы материальной и духовной культуры народов Крыма и Северного Причерноморья от античных времен до наших дней: Материалы научных чтений. 14 – 15 ноября 1996. Межвузовский центр Крым. – Симферополь, 1996. – С. 37.

⁸⁰ Гермоген. Таврическая епархия. – Псков, 1887. – С. 322.

⁸¹ ДААРК, ф. 118, оп. 1, спр. 5944, аркк. 11-12; ф. р. 663, оп. 18, спр. 12, аркк. 14, 32 об., 153.

⁸² Там само.

⁸³ Зенкевич Х. Х. Керчь в прошлом и настоящем. Историко-археологический очерк. Керчь, 1894. – С. 90.

⁸⁴ ДААРК, ф. 118, оп. 1, спр. 6329, арк. 57; ф. 39, оп. 1, спр. 69, арк. 40; ф. р. 114, оп. 2, спр. 17, арк. 1, спр. 136, арк. 136, спр. 338, спр. 339; ф. р. 663, оп. 10, спр. 580, 1587.

⁸⁵ Терентьева Н. А. Греки в Украине: экономическая и культурно-просветительская деятельность. (XVII-XX вв.)-Киев:»Аквилон-пресс», 1999. – 352 с. – С. 146; Τσαλλάχουρη Κ. Ο Ελληνισμός της Σοβιετικής Ένωσης. Νέα Εύροπα. Α. Α. Λιβάνη, 1986, – Σ. 28.

⁸⁶ Катунин Ю. А. Греческая православная церковь Крыма (1922 – 1928) // Культура народов Причерноморья. – Декабрь 1997. – № 5. – С. 378.

⁸⁷ Чернухін Є. К. Грецький Схід і Україна. Листи грецького духовенства XVIII століття в фондах Інституту Рукопису ЦНБ ім. В. І. Вернадського. – Київ, 1994. – С. 24-25.

⁸⁸ Історія православної церкви в Україні. Зб. наук. праць. – Київ, 1997. – С. 211.

⁸⁹ Харлампович К. Цит. за вид. Чернухін Є. К. Історичні зошити. Грецьке Ніжинське братство: історіографія та джерело. – Київ, 1998. – 97 с. – С. 60.

⁹⁰ Ордера кн. Потемкина. 1787-ой год. (продолжение). Сообщ. Г. Кириенко. // ИТУАК. – № 7. – 1889. – С. 11.

⁹¹ Чернухін Є. К. Історичні зошити. Грецьке Ніжинське братство: історіографія та джерело. – Київ, 1998. – 97 с. – С. 60.

⁹² Історія релігії в Україні. Православ'я в Україні. За ред. д. ф. н. А. Колодного, к. ф. н. В. Климова. – Т. 3. – Київ, 1999. – 559 с. – С. 271.

⁹³ Карташев А. В. Очерки по истории русской церкви. – Т. 2. – Москва: «Тerra», 1997. – 565 с. – С. 544 – 551.

⁹⁴ Лашков Ф. Распоряжения (ордена) св. князя Потемкина Таврического правителю Тарической области В. В. Каховскому за 1784 – 1785 гг. // ЗООИД. – Одесса. – Т. 15. – С.616.

⁹⁵ Critical Notices, of the Notes Relative to the Crim tatars // Literary Gazette, July 14, 1821; British Critic, August, 1821; Edinburgh Review, January, 1822.

⁹⁶ Административно-территориальные преобразования в Крыму. 1783 – 1998. Справочник. – Симферополь: «Таврия-Плюс», 1999. – 464 с. – С. 26, 55, 76, 197, 278, 359.

⁹⁷ Mary Holderness. New Russia. Journey from Riga to the Crimea, by Way of Kiev; With Some Account of the Colonization, and the Manners and Customs of the Colonists of New Russia to the which are added, Notes Relating to the Crim Tatars. – London. Printed for Sherwood, Jones, and Co., 1828.; Абдуллаева М. А. Сочинения Мэри Холдернесс о новогреках Южной Украины (по материалам первой четверти XIX века) // Україна – Греція: історична спадщина і перспективи співробітництва (м. Маріуполь, 27 – 29 травня 1999 року). – Сб. наук. праць міжнар. наук.-практ. конф. – Т. 1. – Ч. 1. – Маріуполь, 1999. – С. 245 – 246.

⁹⁸ Никольский Н. М. История русской церкви. – Минск: Беларусь, 1990. – 541 с. – С. 280.

⁹⁹ ДААРК, ф. 118, оп. 1, спр. 6329, арк. 57; ф. 39, оп. 1, спр. 69, арк. 40; ф. р. 114, оп. 2, спр. 17, арк. 1; спр. 136, арк. 136; 338; 339; ф. р. 663, оп. 10, спр. 580; 1587; С. Белова. Гимназия мужская греческая / Архив Главной редакции по составлению «Свода памятников Украины.» папка г. Симферополь. Архитектура. 2-й экземпляр. 1-я книга Крымского тома. /проект/.

¹⁰⁰ С. Белова. Гимназия мужская греческая / Архив Главной редакции по составлению «Свода памятников Украины.» папка г. Симферополь. Архитектура. 2-й экземпляр. 1-я книга Крымского тома. /проект/.

¹⁰¹ Терентьева Н. Греки в Украине: экономическая и культурно-просветительская деятельность... – С. 146; Τσαλλαχούρη Κ. Ο Ελληνισμός της Σοβιετικής Ενωσης... – Σ. 26.

¹⁰² Таврида многоплеменная. Население губернии в 1867 г. Греки / По материалам ЦГА Крыма. Публ. Л. Кравцовой // Таврические ведомости. – Март 1993. – № 9; Араджиони М. А. Эмиграция греков

в Украину в XVI – первой трети XIX вв. // Греко-славянское духовное единство. – Донецк, 1993. – С. 61.

¹⁰³ Араджиони М. А. Эмиграция греков в Украину в XVI – первой трети XIX вв. // Греко-славянское духовное единство. – Донецк, 1993. – С. 61 – 71. – С. 70.

¹⁰⁴ Федоров Ф. А. Крым с Севастополем, Балаклавою и другими его городами. – Спб, 1855. – 245 с. – С. 66.

¹⁰⁵ Таврида многоплеменная...

¹⁰⁶ Гермоген. Таврическая епархия... – С. 127.

¹⁰⁷ Бойко Я. В., Феофинос Прусис. Размещение греков в Украине и России в конце XIX в. // Україна – Греція: історія та сучасність. Тези міжнар. Наук. Конф. (м. Київ, 29 – 30 вересня 1993 р.). – Київ, 1993. – С. 22.

¹⁰⁸ Пояснюючи різницю між сілом та селищем укладачі Списку... відзначали: "Село и селение – населенные местности с приходской православной церковью или (в новых русских поселениях) сельбища, где назначено быть церкви. Судя по приходскому списку, можно сказать, что в селах преобладают великороссияне, а в селениях малороссияне; сверх того к селениям принадлежат сельбища с церквами балаклавских греков" // Список населенных мест Российской империи. 1865 г. // Административно-территориальные преобразования в Крыму. 1783 – 1998. Справочник. – Симферополь: "Таврия-Плюс", 1999. – 464 с. – С. 143.

¹⁰⁹ За зауваженням укладачів Списку...: "колонія – поселення на казенній землі немців, болгар, греко-болгар і руских заграничних виходців, пользуючихся особыми правами" // Там само.

¹¹⁰ Пряхин Ю. Д. Об истории образования и становления греческого поселения Балта-Чокрак в Крыму. (нач. XIX в.) // Україна – Греція: досвід дружніх зв'язків та перспективи співробітництва. Тези міжнар. наук.-практ. конфер. – Маріуполь, 1996. – С. 66.

¹¹¹ Административно-территориальные преобразования в Крыму... – С. 151.

¹¹² Там само, Пряхин Ю. Д. Об истории образования и становления греческого поселения Балта-Чокрак – С. 67.

¹¹³ Чернухін Є. К. Історичні зошити. Грецьке Ніжинське братство: історіографія та джерела. – Київ, 1998. – 97 с. – С.16; Усенко П. Мариупольські греки у міжнародних пов'язаннях півдня України ст. // Південна Україна: проблеми історичних досліджень. Збірник наук. праць. Частина 1. – Миколаїв, 1998. – С. 161 – 162.

¹¹⁴ Мариуполь и его окрестности: Отчет об учебных экскурсиях Мариупольской Александровской гимназии. – Мариуполь, 1892. – С. 113; Греки на українських теренах. Нариси з етнічної історії. Документи, матеріали, карти. – Київ: "Либідь", 2000. – 483 с. – С. 76.

¹¹⁵ Греки на українських теренах. Нариси з етнічної історії. Документи, матеріали, карти. – Київ: "Либідь", 2000. – 483 с. – С. 75.

¹¹⁶ Греки. Народы России. – Спб, 1878. – Т. 1. – С. 497 – 498.

¹¹⁷ Греки на українських теренах... – С. 76.

¹¹⁸ Бойко Я. В., Данилова Н. О. Формирование этнического состава населения Южной Украины. (конец XVIII – XIX вв.) // Український історичний журнал. – № 9. – 1992. – С. 54 – 65. – С. 65.

¹¹⁹ Винниченко И. И. Население Крыма: численность и национальный состав в ретроспективе // Проблемы истории Крыма. Тез. докл. науч. конф. (Симферополь, 23 – 28 сент. 1991): В. 2 кн. – Симферополь, 1991. – Вып. 1. – С. 67 – 68.

¹²⁰ Греки на українських теренах... – С. 96.

¹²¹ Αρτεμ. Ξανθόπουλου-Κυριάκου. Μετανάστευσεις των Ελλήνων του Πόντου στη Ρωσία το 19 αιώνα // Ο ΠΟΝΤΙΑΚΟΣ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ της τέως Σοβιετικής Ένωσης. – ΕΚΔΟΣΗ ΣΩΜΑΤΕΙΟΥ "ΠΑΝΑΓΙΑ ΣΟΥΜΕΛΑ" – Θεσσαλονίκη, 1991. – Σ. 18.

¹²² 332 заседание Императорского Одесского Общества Истории и Древностей 15. 12. 1900 г., посвященное памяти Высокопреосвященного Иннокентия, Архиепископа Херсонского и Таврического. (Некрологи) // ЗООИД. – Одесса, 1901. – Т. 23. – С. 140 – 170.

¹²³ Там само. – С. 160.

¹²⁴ ДААРК, ф. р. 663, оп. 10, спр. 1520; оп. 16, спр. 120.

¹²⁵ ДААРК, ф. 118, оп. 1, спр. 6187; ф. р. 663, оп. 10, спр. 434.

¹²⁶ Керасиди Н. Х. Аутская Успенская церковь в Ялте... – С. 194;
Терентьева Н. А. Греки в Украине: экономическая и культурно-просветительская деятельность... – С. 146.

¹²⁷ ДААРК, ф. 118, оп. 1, спр. 6236, 6540; ф. р. 663, оп. 10, спр. 622; оп. 18, спр. 74.

¹²⁸ ДААРК, ф. 118, оп. 1, спр. 6434, арк. 27- 28.

¹²⁹ ДААРК, ф. 118, оп. 1, спр. 6236, арк. 28 – 31; ф. р. 663, оп. 10, спр. 622; оп. 18, спр. 74.

¹³⁰ Гермоген. Таврическая епархия... – С. 365.

¹³¹ Катунин Ю. А. Греческая православная церковь Крыма (1922 – 1928)... – С. 378.

¹³² Mary Holderness. New Russia... – P. 145.

¹³³ Гермоген. Таврическая епархия... – С. 430.

¹³⁴ Mary Holderness. New Russia... – P. 144.

¹³⁵ Мосхури И. В. Этническая история и традиционная культура греков с. Чернополье (Карачоль) Белогорского района Автономной республики Крым. (Материалы полевых и архивно-библиографических исследований 1991-1996 гг.) // Проблемы греческой культуры. Международная научно-практическая конференция. 15 – 21 сентября 1996. Крым, мыс Фиолент, Георгиевский монастырь. Материалы. – Симферополь, 1997. – С. 132 – 134.

¹³⁶ Mary Holderness. New Russia... – P. 144 – 145.

¹³⁷ Гермоген. Таврическая епархия... – С. 441.

¹³⁸ Там само.

¹³⁹ Переписка с И. Е. Шматько по истории г. Керчи. XX в. – КДКЗ, оп. 5, од. збер. 161, арк. 5.

¹⁴⁰ Гермоген. Таврическая епархия... – С. 442.

¹⁴¹ Зекова И. К., Мосхури И. В. Праздник ай-Яннис у греков Чернополье (Карачоль) Белогорского района Автономной республики Крым // Проблемы греческой культуры. Международная научно-практическая конференция. 15 – 21 сентября 1996. Крым, мыс Фиолент, Георгиевский монастырь. Материалы. – Симферополь, 1997. – С. 123 – 125.

-
- ¹⁴² Гермоген. Таврическая епархия... – С. 442.
- ¹⁴³ Там само.
- ¹⁴⁴ Там само.
- ¹⁴⁵ Марков Е. Л. Очерки Крыма: картины крымской жизни, истории и природы. – Симферополь, 1995. – С. 472.
- ¹⁴⁶ К истории Херсонеса Таврического. В память 900-летия крещения Руси. 988-1888 // ИТУАК. – 1897. – № 5 – С. 90.
- ¹⁴⁷ Гавриил А(рхиепископ Херсонский и Таврический). Остатки христианских древностей в Крыму. Уезд Феодосийский – С. 320 – 321.
- ¹⁴⁸ Переписка с И. Е. Шматько по истории г. Керчи. XX в. // Там само.– Арк. 12 (13).
- ¹⁴⁹ Там само.
- ¹⁵⁰ Гермоген. Таврическая епархия... – С. 443 – 444.
- ¹⁵¹ Переписка с И. Е. Шматько по истории г. Керчи. XX в. // Там само. – Арк. 3 (44) – 4 (45).
- ¹⁵² Гармаш Л. Н. Вотивные приношения как элемент христианской культуры греков Приазовья // Проблемы греческой культуры. Международная научно-практическая конференция. 15 – 21 сентября 1996. Крым, мыс Фиолент, Георгиевский монастырь. Материалы. – Симферополь, 1997. – С. 118 – 120. – С. 120.
- ¹⁵³ Мосхури И. В. Этническая история и традиционная культура греков с. Чернополье (Карачоль) Белогорского района Автономной республики Крым. (Материалы полевых и архивно-библиографических исследований 1991-1996 гг.) // Проблемы греческой культуры. Международная научно-практическая конференция. 15 – 21 сентября 1996. Крым, мыс Фиолент, Георгиевский монастырь. Материалы. – Симферополь, 1997. – С. 133.
- ¹⁵⁴ Известие о сектантском изуверстве в деревнях Сеит-Ассан и Джанкой Феодосийского уезда, Таврической епархии // Таврические епархиальные ведомости. – 1883. – № 3. – С. 119 – 124.
- ¹⁵⁵ Mary Holderness. New Russia... – P. 150 – 151.

- ¹⁵⁶ Цит. за вид. Чернухін Є. К. Історичні зошити. Грецьке Ніжинське братство... – С. 58.
- ¹⁵⁷ Кесмеджи П. А. Греки Крыма. – Симферополь, 1996. – С. 102.
- ¹⁵⁸ Никольский Н. М. История русской церкви... – С. 477.
- ¹⁵⁹ Історія релігії в Україні. Православ'я в Україні. Т. 3. За ред. д. ф. н. А. Колодного, к. ф. н. В. Климова. – Київ, 1999. – 559 с. – С. 281.
- ¹⁶⁰ Κώστας Φωτιάδης. Ο Ελληνισμός της Σοβιετικής Ένωσης τον 20ο αιώνα // Ο ΠΟΝΤΙΑΚΟΣ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ της τέως Σοβιετικής Ένωσης. – ΕΚΔΟΣΗ ΣΩΜΑΤΕΙΟΥ “ΠΑΝΑΓΙΑ ΣΟΥΜΕΛΑ” – Θεσσαλονίκη, 1991. – Σ. 26.
- ¹⁶¹ Отчет о состоянии церковно-приходских школ Таврической Епархии за 1884/ 5 учебный год // Таврические епархиальные ведомости. – № 15. – 1 Августа 1886. – С. 777, 787.
- ¹⁶² Там само. – С. 777 – 778.
- ¹⁶³ ДААРК, ф. 118, оп. 1, спр. 6027.
- ¹⁶⁴ Отчет о состоянии церковно-приходских школ... – С. 789.
- ¹⁶⁵ Там само. – С. 782 – 796.
- ¹⁶⁶ про нього згадується в звіті щодо археологічних раскопок на території церкви в ст. Блаватского В. Д. Раскопки Пантикапея в 1934 году // Материалы археологии и истории. – Т. 56. – М., 1957. – С. 252.
- ¹⁶⁷ ДААРК, ф. 118, оп. 1, спр. 6236, 6540; ф. р. 663, оп. 10, спр. 622; оп. 18, спр. 74; Гермоген. Справочная книжка о приходах и храмах Таврической епархии. – Симферополь, 1886.
- ¹⁶⁸ Переписка с И. Е. Шматько по истории г. Керчи. XX в. // Там само. – Арк. 47.
- ¹⁶⁹ Отчет о состоянии церковно-приходских школ... – С. 778.
- ¹⁷⁰ Гермоген. Справочная книжка о приходах и храмах Таврической епархии. – Симферополь, 1886; ДААРК, ф. 118, оп. 1, спр. 6027.
- ¹⁷¹ Отчет о состоянии церковно-приходских школ Таврической Епархии за 1884/ 5 учебный год // Таврические епархиальные ведомости. – № 15. – 1 Августа 1886. – С. 789 – 790.
- ¹⁷² Шавшин В. Г. Балаклавский георгиевский монастырь. – Симферополь, 1997. – С. 41: на підставі архівних свідчень

Севастопольського державного міського архіву, ф. 20, оп. 1, од. збер. 77, арк. 324.

¹⁷³ Терентьева Н. А. Греки в Украине: экономическая и культурно-просветительская деятельность... – С. 147.

¹⁷⁴ Там само.

¹⁷⁵ Никольский Н. М. История русской церкви... – С. 477

¹⁷⁶ Κώστας Φωτιάδης. Ο Ελληνισμός της Σοβιετικής Ένωσης τον 20ο αιώνα // Ο ΠΟΝΤΙΑΚΟΣ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ της τέως Σοβιετικής Ένωσης. – ΕΚΔΟΣΗ ΣΩΜΑΤΕΙΟΥ “ΠΑΝΑΓΙΑ ΣΟΥΜΕΛΑ” – Θεσσαλονίκη, 1991. – Σ. 27.

¹⁷⁷ Там само. – Σ. 28.

¹⁷⁸ М. Т. Одна из задач деятельности церковно-приходских попечительств // Таврические епархиальные ведомости. – № 21. – 1 Ноября 1905. – С. 1507.

¹⁷⁹ The Greeks in Turkey/ (Reprinted from "The New Europe" of 14 and 21 November, 1918). London. EYRE and SPOTTISWOODE, Ltd. – 10 p. – P. 4 – 5.

¹⁸⁰ О приходе и расходе сумм, принятых от причта Симферопольской Греческой Свято-Троицкой Церкви, полученных из доходов от имущества покойного Константина Баракова с 1-го января 1884 г. по 1 января 1885 г. Общий свод прихода и расхода сумм Приходского Попечительства греческой Свято-Троицкой Церкви за 1884 год // Таврические епархиальные ведомости. – № 22. – 15 Ноября 1885. – С. 1166 – 1167.

¹⁸¹ Отчет ^ гского церковно-приходского попечительства за 1884 год // Та ические епархиальные ведомости. – № 14. – 15 Июля 1885. – С. 746.

¹⁸² Там само. – С. 749.

¹⁸³ Памятная книжка Керчь- Еникальского градоначальства. Изд. Керченского статистического комитета. – Керчь, 1907. – С.42.

¹⁸⁴ Материалы для статистики Керчь-Еникальского градоначальства. – 1917. – С. 69.

¹⁸⁵ ДААРК, ф. 27, оп. 13, спр. 4272.

¹⁸⁶ ДААРК, ф. 113, оп. 1, спр. 5944, аркк. 11 – 12.

Додатки.

Таблиця 1. Сільські грецькі поселення Криму¹

№	№ за списком оригіналу	Повіт	Назва населеного пункту за списком оригіналу	Особливості розташування	Сучасна назва населеного пункту
1.	721	Євпаторійський	Сак (Сакі). с. каз. рос., грецьк. і тат.	при Сакському соляному озері	м. Сакі
2.	1182	Перекопський	Ніколевка (+ Джан Дар), колон. болгарів і греків з Анатолії, від. пікл. ком.	при балці безіменній	не відома
3.	1491	Ялтинський	Нижня Аутка (Фанфара), сел. каз. грецьк.	при рч Учак-Су	пгт Чехово, увійшло у міську межу Ялти
4.	1493	Ялтинський	Верхня Аутка, сел. каз. грецьк. і тат.	при рч Барбала - Узені, Учан-Су і Алоніці	пгт Чехово, увійшло у міську межу Ялти
5.	1600	Ялтинський	Карань, сел. каз. грецьке	при колодязях	с. Флотське Севастопольської міськради

6.	1609	Ялтінський	Мухалятка Мухалатка, Міхалятка, три економії прив. рос, грецьк., і тат.	при безіменних джерелах	у складі пт Санаторне (п. Снітовське) Ялтінської міськради
7	1612	Ялтінський	Камари, сел. каз. грецьк.	при безіменному струмці	с. Оборонне (Камара, Камари) Балаклавського р-ну Севастопольської міськради
8.	1613	Ялтінський	Алсуї (Алсу), сел. каз. грецьк.	при джерелах	с. Морозовка Орліновської райради Севастопольської міськради
9.	1637	Ялтінський	Авджикой, Д. каз. тат. і грецьк.	при рч Качі	с. Охотніче Верхореченської райради Бахчисарайського р-ну
10.	1638	Ялтінський	Керменчік, Д. каз. тат. і грецьк.	у подошви гори Кермен-Баїр	с. Високе Верхореченської райради Бахчисарайського р-ну
11.	1639	Ялтінський	Лаки, сел. каз. грецьк.	при безіменному джерелі	с. Горянка (Лака) Верхореченської райради Бахчисарайського р-ну
12.	1656	Феодосійський	Ішунь, хут. прив. грецьк.	при джерелах	с. Дозорне Чернопільської сільради Білогорського р-ну

13.	1658	Феодосійський	Катирма-Сарай, Д. прив. і спільн. тат. і грецьк.	при рч Малої (Кучук) Кара-Су	с. Печене Мічуринської райради Білогорського р-ну
14.	1661	Феодосійський	Бієлі, Д. прив. і спільн. тат. і грецьк.	при рч Малої Кара-Су	Згадується також як Бій-Елі. с. Горлінка Богатовської сільради Білогорського р-ну
15.	1662	Феодосійський	Соллар (Лісна), Д. прив. тат. і грецьк.	при рч Малої Кара-Су	с. Красна Слобода Богатовської сільради Білогорського р-ну
16.	1667	Феодосійський	Кокташ, Д. прив. рос., тат. і грецьк.	при овразі Бикачі	с. Сінекамєнка Землянчиненської сільради Білогорського р-ну
17.	1668	Феодосійський	Урус-Коджа (Лісна), Д. прив. рос. і грецьк.	при джерелах	с. Руське Богатовської сільради Білогорського р-ну
18.	1669	Феодосійський	Орталан, Д. прив. тат. і грецьк.	при рч Мокрому Ендолі	с. Землянціне Землянчиненської сільради Білогорського р-ну
19.	1671	Феодосійський	Тобен-Сарай, Д. прив. тат. і грецьк.	при рч Булганакі	с. Крицівово Муромської сільради Білогорського р-ну
20.	1674	Феодосійський	Топлу, Д. прив. грецьк.	при рч Мокрому Ендолі	с. Топольовка Курської сільради Білогорського р-ну

21.	1678	Феодосійський	Тууш, д. прив. грецьк.	при рч Мокрому Ендолі	не відома
22.	1679	Феодосійський	Акчора, д. прив. грецьк. рос. і тат.	при рч Мокрому Ендолі	с. Гвардейське, Гвардейської сіл'ярди Первомайського р-ну
23.	1691	Феодосійський	Кашка-Чокрак, д. прив. грецьк.	при рч Кашка-Чокрак	с. Отважне Первомайської сіл'ярди Кіровського р-ну
24.	1695	Феодосійський	Султановка (Султан-Сала), д. прив. грецьк.	при фонтані	с. Южне Насипновської сіл'ярди Феодосійської міськради
25.	1702	Феодосійський	Судак, міст. прив. рос., тат. і грецьк.	при рч Карагачі і Суук-Су і бер. моря	м. Судак
26.	1715	Феодосійський	Тогай, д. прив. тат. і грецьк.	при рч Малої Карай-Су	с. Кормовське Кормовської сіл'ярди Первомайського р-ну
27.	1716	Феодосійський	Азберди, д. прив. рос. і грецьк.	при рч Малої Кара-Су	с. Дліноє, включ. в межу с. Северне Білогорського р-ну
28.	1725	Феодосійський	Ішунь, хут. прив. грецьк.	при джерелах	с. Пруді Львовської сіл'ярди Кіровського р-ну
29.	1726	Феодосійський	Карабай (Івановка), с. прив. рос. і болгарсько- грецьк.	при рч Мокрому Ендолі	с. Речное Іллічовської сіл'ярди Советського р-ну

30.	1735	Феодосійський	Ших-Мамай, д. прив. рос. і грецьк.	при фонтані	остаточню не відомо. Можливо згадується також як Шейх-Мамай, с. Айвазовське Приветненська сільрада Кіровського р-ну
31.	1736	Феодосійський	Найман, д. прив. грецьк.	при джерелах	с. Абрікосова Кіровського р-ну
32.	1737	Феодосійський	Терекли-Шейх- Елі, д. прив. рос., грецьк. і тат.	при струмці Нахічеван-Чокракі	с. Мельнічне Мельнічної сільради Білогорського р-ну
33.	1739	Феодосійський	Карагоз, д. прив. грецьк.	при рч Чурюк-Су	с. Гончаровка-Карагоз, зараз у складі с. Первомайського Кіровського р-ну
34.	1740	Феодосійський	Гассан-Бай, д. прив. грецьк. і тат.	при рч Чурюк-Су	можливо фікс. також як Асабай грецький, зараз с. Маковське Журавської сільради Кіровського р-ну
35.	1798	Феодосійський	Антай, д. прив. Болгарсько- грецьк., тат.	при рч Булганакі	с. Новосьоловка Чапаєвської сільради Советського р-ну

Таблиця 2. Болгарські колонії (мали у складі населення греків).

№	№ за списком оригіналу	Повіт	Назва населеного пункту за списком оригіналу	Особливості розташування	Сучасна назва населеного пункту
1.	227	Сімферопольський	Балта-Чокрак, болг. колон. від. пікл. ком.	при джерелах	с. Альошино Скалістовської сільради Бахчисарайського р-ну
2.	1182	Перекопський	Ніколевка (+ Джан Лар), колон. болгарів і греків з Анатолії, від. пікл. ком.	при балці безіменній	не відома
3.	1677	Феодосійський	Кишлав, колон. болгарськ від пікл. ком.	при рч Мокрому Ендолі	с. Курське Білогорського р-ну
4.	1686	Феодосійський	Старий Крим, колон. болгарськ від пікл. ком.	при джерелах	не відома

Таблиця 3. Інші сільські грецькі поселення Криму²

№	Повіт	Назва населеного пункту	Сучасна назва
1.	Феодосійський	Джанкой грецький	с. Сенное Ядркополенська сільрада Кіровського р-ну
2.	Феодосійський	Крiнічкі грецькі	с. Крiнічкі Абрiкосовська сiльради Кіровського р-ну
3.	Евпаторійський	Тегеш грецький (Гука) хут.	остаточно не відомо. За свідч. топоніміки може бути: 1. с. Кольцово Кольцовської сільради Сакського р-ну 2. с. Іскра-Тегеш зараз у складі с. Первомайського Сімферопольського р-ну

Таблиця 4. Християнські церкви, монастирі, джерела – святині греків Криму³

Схема опису:	
№	Місце розташування
1	Титул і статут культ. комплексу, наявність храмів (для монастирів)
2	Історичні мотиви і дата фундації
3	Поновлення, перебудови, реконструкції
4	Підпорядкованість в церковній ієрархії
5	Характер і періодичність церковної служби
6	День храмового свята (за ст. / н. ст.) за календарем 2000 р.
7	Історичні обставини і дата руйнації або закриття
8	Сучасний стан
9	Сімферополь, вул. Одеська, 12
1.	церква Святої Тройці
3	Побудована за зверненням і при фінансуванні Сімферопольського Грецького товариства у 1796 р.
4	У 1830 р. прибудована кам'яна дзвіниця, у 1868 р. збудована нова будівля
5	До поч. 30-х рр. XX ст. приписана до собору Св. Олександра Невського в Сімферополі
6	Служба проводилася грецькою мовою
7	5 / 18 червня
8	4 грудня 1932 р. будівлю було передано під архів. Після руйнації собору Св. Олександра Невського в Сімферополі отримала статус кафедрального собору
9	Кафедральний собор міста

4.	1	Євпаторія., вул. Братів Буслаєвих, 5
	2	церква Св. Пророка Іллі
	3	Побудована за проханням Євпаторійського Грецького товариства у 1911 – 1918 рр.
	4	Поновлена у 90-х рр. XX ст.
	5	Приписана до собора Свт. Миколая Чудотворця в Євпаторії
	6	Служба проходила грецькою мовою
	7	20 липня / 2 серпня
	8	20 червня 1932 р. за рішенням Постійної комісії по питаннях культів при КримЦИК розірвано угоду з грецькою релігійною громадою церкви. З кінця 50-х рр. XX ст. використовувалася як гімнастична зала. Були спроби зруйнувати церкву
	9	Діючий храм
5.	1	Євпаторія
	2	Церква на цвинтарі Св. Мц. Пелагії
	3	Побудована на кошти грека Вутеро у 1870 р.
	4	–
	5	Приписана до собору Свт. Миколая Чудотворця в Євпаторії
	6	–
	7	4 / 17 травня
	8	–
	9	–

2.	1	с. Кісек-Аратук (Кліновка Перовської сільради Сімферопольського р-ну)
	2	церква Вмч. Георгія Побідоносця
	3	Побуд. греками, мешканцями села у 1918 р.
	4	–
	5	–
	6	–
	7	23 квітня / 6 травня
	8	В друг. пол. 30-х рр. XX ст. бані були зняті, а церкву перетворено на клуб. В 50-ті рр. XX ст. зруйнована
	9	На місці церкви стоїть дерев'яний хрест, з іконою Св. Георгія Победоносця.
3.	1	Євпаторія, вул. Тучина, 2
	2	церква Св. Миколая Чудотворця
	3	Побудована анатолійськими і іншими греками у 1794 р. Була церквою грецької релігійної громади до 1805 р.
	4	–
	5	Кафедральний собор міста
	6	До 1805 р. служба проходила грецькою мовою
	7	6 / 19 грудня
	8	Існувала до др. пол. XIX ст. Зруйнована за старістю.
	9	На місці церкви збудовано сучасний храм Св. Миколая Чудотворця

8.	1	Керч
	2	церква на цвинтарі Святого Афанасія Олександрійського
	3	Побудована за кошти мешканця Керчі Марінакі Афанасія Ставровича у 1864 р.
	4	–
	5	Приписана до собору Св. Тройці в Керчі
	6	Служба проходила церковно-слов`янською мовою
	7	18 / 31 січня
	8	Не закривалася
	9	Діюча православна церква
9.	1	Феодосія, вул. Чехова, 65 -2
	2	церква Введення в храм Пресвятої Богородиці
	3	Давня (XIII ст.)
	4	Відновлена у XIX ст. при фінансовій участі грецької громади. Прибудова 1854 р.
	5	Приписана до собору Св. Миколая Чудотворця в м. Феодосії
	6	Служба проходила грецькою мовою
	7	21 листопада / 4 грудня
	8	Закрита в квітні 1937 р. рішенням Президії Феодосійської міськради. Використовувалася як гімнастична зала
	9	Діюча православна церква

6.	1	Керч, Предтеченська площа, 9
	2	церква Св. Іоана Предтечі
	3	Давня. (VII ст. (за М. Бруновим), IX ст. (за Т. Макаровою), XIV ст. (за С. Крикуном)
	4	Перебудована у XIV ст. Всі перебудови церкви у XIX ст. здійснювалися за фінансовою участю парафіян-греків: перебудова 1804 р., прибудова вітара 1834 р., кам'яної дзвіниці 1845 р., великого храму Св. Миколая Мірлікійського і Вмч. Катерини. Реставрація: 1974 – 1978 рр.
	5	Приписана до собору Св. Трійці в Керчі
	6	Служба проходила церковно-слов'янською та грецькою мовами
	7	24 червня / 7 липня (Різдво Іоан а Предтечі), 29 серпня / 11 вересня (Усікновення голови Іоана Предтечі)
	8	Закрита в лютому 1938 р. постановою Президії Керченської міськради. Передана Керченському історичному музею.
	9	Діюча православна церква. 3-го вересня 1990 р. передана у користування православної громаді Керчі
7	1	міст. Єнікале (пос. Сіп'ягіно, м. Керч)
	2	соборний храм Успіння Б. М. (Пресвятої Богородиці)
	3	Збудована архіпелажськими греками у 1793 – 1797 рр.
	4	Перебудована у 1825, 1836, 1839, 1862 р.
	5	Приписана до собору Св. Трійці в Керчі
	6	Служба проходила церковно-слов'янською та грецькою мовами
	7	15 / 28 серпня
	8	Зруйнована у 40 – 50-ті рр. XX ст.
	9	Збереглися лише залишки фундаменту

12.	1	с. Карачоль
	2	церква Рівноап. Костянтина і Єлени
	3	Побудована греками, мешканцями сіла у 1913 р.
	4	Реставрація у 90-х рр. XX ст.
	5	–
	6	Служба проходила грецькою мовою
	7	21 травня / 3 червня
	8	Закрита у 1930 р. Знов відкрита у лютому 1932 р.
	9	Діюча церква.
13.	1	Балаклава
	2	Монастир Вмч. Георгія Побідносоця. Храми: Вмч. Георгія Побідносоця (давній, реставрація 1811 – 1815 рр. Перейддова 1816 р., 1843 р. Зруйновано в 30-ті рр. XX ст.); Св. Воздвиження Чесного Хреста Господня. (збудовано у 1850 р. Зараз калгиця); печерний храм Різдва Христова (давній, віднайдено у 1893 р., реставрація 1893 р.); Св. Вмч. Димитрія Солунського
	3	Засновано наприк. XIV – XV ст. За часи Кримського ханства був грецьким православним монастирем
	4	Відродж. при ініціативі архієпископа Херсонського і Таврійського Інокентія. Численні прибудови проведено у XIX ст.
	5	До 1794 р. підпорядковувався до Костянтиннопольського патріархату. Потім Св. Синоду.
	6	До 50-х рр. XIX ст. настоятелі, монахи – греки, служба у храмах походила грецькою мовою
	7	23 квітня / 6 травня
	8	У травні 1929 р. закрито всі храми, у листопаді весь комплекс
	9	Відновлено у 1993 р. Діючий православний чоловічий монастир

10.	1	біля м. Феодосія
	2	каплиця Св. Пророка Іллі
	3	Давня. Поновлена анатолійськими греками на власні кошти
	4	Перебудована у 1816 р.
	5	Приписана до церкви Введення в храм Пресв. Богородиці в Феодосії
	6	Служба проходила в день храмового свята
	7	20 липня / 2 серпня
	8	–
	9	Діюча церква
11.	1	Карасубазар
	2	церква Свт. Миколая Чудотворця
	3	Перший молитовний будинок Свт. Архієпископа Мір Лікійських Миколая побудували у 1793 р. греки, що приїхали з Турції
	4	Прибудова з заходу 1809 р., будівництво кам'яної дзвіниці 1827 р., перебудова 1854 р. –
	5	–
	6	–
	7	6 / 19 грудня
	8	20 грудня 1936 р. за рішенням Постійної комісії по питаннях культив при КримЦІК було розірвано угоду з грецькою релігійною громадою церкви. Закрита у липні 1938 р
	9	–

16.	1	Балаклава, вул. Каліча, 67.
	2	Церква на цвинтарі Свв. ПершOVERХОВНИХ апл. Петра та Павла
	3	XVIII ст.
	4	–
	5	Приписана до храму Свт. Миколая Чудотворця в Балаклаві
	6	Служба проходила 24 липня
	7	29 червня / 12 липня
	8	23 травня 1936 р. за рішенням Постійної комісії по питаннях культів при КримЦИК церкву передано на гутржиток. Розібрана в 30-ті рр. XX ст.
	9	Зруйнована
17.	1	Балаклава
	2	каплиця Святої Тройці
	3	–
	4	–
	5	Приписана до храму Свт. Миколая Чудотворця в Балаклаві
	6	–
	7	5 / 18 червня
	8	–
	9	–

14.	1	м. Білокам'янськ, Балаклавська райrada м. Севастополя
	2	Монастир Св. Вмч. Климента, еп. Римського. Храми:печерний Св. Ап. Андрея Первозванного; Св. Вмч. Климента еп. Римського; Св. Мартина Ісповідника (збудовано у 1816 р.); Мчч. Євграфа; Св. Троїці (відновлено у 1867 р.); Св. Пантелеймона (збудовано у 1895 р.); собор Св. Миколая Чудотворця (збудовано у 1905 р.); храм з хрещальнею
	3	Засновано у XV ст. За часи Кримського ханства був грецьким православним печерним монастирем
	4	Відновлено у 1852 р. при ініціативі архієпископа Херсонського і Таврійського Інокентія
	5	Єпархіальне відомство Св. Синоду
	6	–
	7	25 листопада / 18 грудня
	8	Закрито у 1920 р. Храми закриті з 1924 по 1931 рр.
	9	Відновлено у 1992 р. Діючий православний чоловічий монастир
15.	1	Балаклава, вул. Герасима Рубцова, 43
	2	церква Свт. Миколая Чудотворця
	3	Давня (1357 р.). Перша назва церкви Дванадцяти Апостолів
	4	Перезбудована у 1794 р. Пошкоджена за роки Кримської війни. Перезбудована у 1853 – 1857 рр. 1875 р. (Шавшин В.) на власні кошти парафіян. Реставрація - 1990 р.
	5	Була у підпорядкуванні Грецького батальйону. Потім єпархіального відомства
	6	–
	7	6 / 19 грудня
	8	Закрита у 1937 р.
	9	З 1990 р. відновлена як подвор'є монастиря Св. Климента у м. Білокам'янськ

18.	1	Балаклава
	2	каплиця Св. Пророка Іллі
	3	-
	4	-
	5	Приписана до храму Св. Миколая Чудотворця в Балаклаві
	6	-
	7	20 липня / 2 серпня
	8	-
	9	-
19.	1	Балаклава
	2	каплиця Вмч. Георгія Побідоносця
	3	-
	4	-
	5	Приписана до храму Св. Миколая Чудотворця в Балаклаві
	6	-
	7	23 квітня / 6 травня
	8	-
	9	-

20.	1	с. Кадикий
	2	Церква Святої Тройці
	3	Побудована на власні кошти грецької громади у 1810 р.
	4	–
	5	Приписана до храму Свт. Миколая Чудотворця в Балаклаві
	6	Службу проводили священники храму Свт. Миколая Чудотворця в Балаклаві
	7	5 / 18 червня
	8	Закрита у лютому 1931 р.
	9	–
21.	1	с. Карань
	2	церква Свв. Рівноап. Костянтина і Єлени
	3	Давня (до 1475 р. – Іванов О. В.).
	4	Поновлена у 1775 р. 1841 р. на кошти парафіян. Пошкоджена за роки Кримської війни. Реставрація 1856 р.
	5	Спочатку підпорядковувалася до Грецького батальйону
	6	Служба проходила грецькою мовою
	7	21 травня / 3 червня
	8	Закрита в 20-ті рр. XX ст. 27 травня 1933 р. за рішенням Постійної комісії по питаннях культурів при КримЦІК її передали під клуб
	9	Не використовується

22.	1	Севастополь, Центральний міський холм
	2	Собор Св. Першоверховних апл. Петра та Павла (із вітарем Покрова Б. М. (Пресвятої Богородиці) на південному боці міста
	3	Побудований на руїнах церкви Св. Першоверховних апл. Петра та Павла 1792 р. (т. зв. Ахтірської), збудованої анатолійськими греками
	4	Поновлений у 1844 р. Після Кримської війни (1853 – 1856 рр.) овячений у 1857 р. Був закритим Відновлено у 1889 р.
	5	Належав Георгієвському Балаклавському монастирю
	6	–
	7	29 червня / 12 липня
	8	5 лютого 1931 р. за рішенням Постійної комісії по питаннях культів при КримЦІК церкву передали музею. В сер. ХХ ст. в соборі розмістився міський будинок культури
	9	Використовується як будинок культури. В окремих приміщеннях собору проходить церковна служба
23.	1	Севастополь, вул. Аргілерійська
	2	Церква Свт. Василя Великого, Григорія Богослова, Іоана Златоустого (Трьохсвятительська).
	3	Побудована на кошти В. І. Феолого у 1890 р.
	4	–
	5	–
	6	–
	7	30 січня / 12 лютого (26 вересня / 9 жовтня, 13 / 26 листопада)
	8	Закрита у 1929 – 1936 рр.
	9	–

24.	1	Севастополь
	2	Церква Святої Тройці
	3	Побудована грецькою громадою при фінансовому сприянні Миколи Гріпаріса у 1890 р.
	4	-
	5	-
	6	-
	7	5 /18 червня
	8	-
	9	-
25.	1	с. Скеля
	2	церква Спасу (Преображення)
	3	Фіксується як грецька церква початку XX ст.
	4	-
	5	-
	6	-
	7	6 / 19 серпня
	8	26 вересня 1936 р. за рішенням Постійної комісії по питаннях культів при КримЦІК церкву передали під школу
	9	-

26.	1	Старий Крим
	2	Церква Св. Іоана Предтечі
	3	Давня грецька церква
	4	–
	5	–
	6	–
	7	24 червня / 7 липня (Різдво Іоан а Предтечі), 29 серпня / 11 вересня (Усікновення голови Іоана Предтечі)
	8	–
	9	–
27.	1	Старий Крим
	2	Церква Успіння Б. М. (Пресвятої Богородиці)
	3	Побудована парафіянами у 1832 р.
	4	Поновлена у 1866 р. Збудована кам'яна будівля 1881 р.
	5	–
	6	–
	7	15 / 28 серпня
	8	27 травня 1933 р. за рішенням Постійної комісії по питаннях культів при КримЦИК церкву передали під клуб
	9	–

28.	1	г. Агармиш біля Старого Криму
	2	каплиця Вмч. Георгія Побідоносця (у Гавріїла арх. Х. І Т. – монастир)
	3	Побудована греками на місці руїн грецької церкви Вмч. Георгія Побідоносця у 1879 р.
	4	–
	5	Приписана до православної грецької церкви Св. Іоана Предтечі в Старому Кримі
	6	Служба проходила в день храмового свята
	7	23 квітня / 6 травня
	8	–
	9	–
29.	1	с. Ак-Мелєз
	2	каплиця Св. Вознесіння
	3	–
	4	–
	5	Приписана до православної грецької церкви Св. Іоана Предтечі в Старому Кримі
	6	–
	7	26 травня / 8 червня
	8	–
	9	–

30.	1	с. Нижня Аутка
	2	Церква Успіння Б. М. (Пресвятої Богородиці)
	3	Давня
	4	Перебудована при фінансовій участі грецької громади у 1866 р.
	5	До кін. 1876 р. була приписана до Церкви Св. Іоана Златоустого в Ялті
	6	Служба проходила церковно-слов'янською грецькою мовами
	7	15 / 28 серпня
	8	20 червня 1932 р. за рішенням Постійної комісії по питаннях культів при КримЦИК церкву передали на будівельні матеріали
	9	–
31.	1	с. Верхня Аутка
	2	Церква Вмч. Феодора Тірона
	3	Давня.
	4	Відновлена у 1842 р. при фінансовій участі грецької громади. Перебудована у 1898 р.
	5	До кін. 1876 р. була приписана до Церкви Св. Іоана Златоустого в Ялті
	6	Церковна служба проходила в дні свят
	7	5 / 18 березня
	8	Закрита в березні 1938 р. З 1942р. по липень 1944 р. – діюча церква. Рештою закрита в січні 1961 р.
	9	Діюча церква (з 90-х ХХ ст.)

32.	1	Бахчисарай, вул. 10-ліття
	2	собор Св. Миколая Чудотворця
	3	Побудована церковним старостою, провінційним секретарем Стефаном Калігою за допомогою парафій у 1799 р., на місці першого Молитовного дома, збудованого у 1789 р. греками
	4	У 1866 ст. прибудована кам'яна дзвінниця
	5	–
	6	Служба проходила церковно-слов'янською і грецькою мовами
	7	6 / 19 грудня
	8	Закрита у 1938 р.
	9	–
33.	1	Балка Мар'ям-Дере Бахчисарайський р-н
	2	Печерний монастир Успіння Б. М. Бахчисарайської (Пресвятої Богородиці). Храми: печерний Св. Успіння Б. М. (Давній. Віднайдено у 1783 р.); Свв. Рівноап. Костянтина і Єлени (збудовано у 1857 р.); печерний Св. Ап. І Євангеліста Марка (збудовано у 1859 р.); мала дзвінниця (збудовано у 1862 р.); Св. Георгія Победоносця (збудовано у 1875 р.); Св. Інокентія Іркутського (збудовано у 1896 р.)
	3	VIII – X ст., XV – XVIII ст. За часи Кримського ханства був грецьким православним монастирем
	4	Відновлено у сер. XIX ст. (1850 р.) при ініціативі архієпископа Херсонського і Таврійського Інокентія
	5	Підпорядковувався Єпархіальному Відомству
	6	–
	7	15 / 28 серпня
	8	Закрито у 1921 р. Зруйновано у 1929 р.
	9	Діючий православний чоловічий монастир з 1993 р.

36.	1	с. Камарі
	2	Церква Св. Прп. Марини
	3	Побудована на місці давньої грецької церкви у 1794 р.
	4	Поновлена у 1857 р. (Занедбала внаслідок руйнувань Кримської війни)
	5	–
	6	Служба проводилась церковно-слов'янською і грецькою мовами
	7	28 лютого / 12 березня
	8	23 травня 1936 р. за рішенням Постійної комісії по питаннях культів при КримЦИК церкву передано під комору
	9	–
37.	1	с. Лаки
	2	Церква Св. Ап. Луки
	3	Побудована греками у 1794 р.
	4	Перебудована у 1849 р. Поновлення 1904 р.
	5	–
	6	Служба проходила церковно-слов'янською і грецькою мовами
	7	18 / 31 жовтня
	8	15 серпня 1936 р. за рішенням Постійної комісії по питаннях культів при КримЦИК церкву передано під клуб
	9	–

34.	1	р. Кача Бахчисарайського р-ну
	2	Монастир. Храми: Св. Вмц. Анастасії Узорішительниці
	3	За часи Кримського ханства шанувався християнами як лікувальне джерело
	4	Відроджено при ініціативі архієпископа Херсонського і Таврійського Інокентія. Реставрація: 40-ві рр. XIX ст.
	5	Підпорядковувався Єпархіальному Відомству
	6	–
	7	22 грудня / 4 січня
	8	–
	9	–
35.	1	р. Альма Бахчисарайського р-ну
	2	Кіновія. Храми: Свв. Безсрібників Косми і Даміана. (Ф. 1957 р. – дерев'яна, з 1869 р. збудована кам'яна будівля); Преображення Господня (збудований у 1874 р.); каплиця над джерелом
	3	За часи Кримського ханства шанувався християнами як лікувальне джерело
	4	Відроджено при ініціативі архієпископа Херсонського і Таврійського Інокентія у 1857 р. як чоловічий монастир. У 1899 р. відновлено як жіночий
	5	Підпорядковувався Єпархіальному Відомству
	6	–
	7	17 / 30 жовтня
	8	Ліквідовано на поч. 30-х рр. XX ст. Зруйновано протягом Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр.
	9	Діючий православний чоловічий монастир з 1993 р.

38.	1	с. Керменчік
	2	Церква Святої Тройці
	3	Побудована на руїнах церкви Св. Мч. Феодора Тірона на кошти відставного майора Миколи Іорданова та парафіян у 1882 р.
	4	–
	5	Приписана до церкви Св. Ап. Луки в с. Лакі
	6	Служба проходитьав церковно-слов'янською і грецькою мовами
	7	5 / 18 червня
	8	–
	9	–
39.	1	с. Мангуши
	2	Церква Свв. Першоверховних апл. Петра та Павла
	3	Давня грецька церква. Пізніше відновлювалася представниками інших народів: молдаванами і українцями
	4	Відновлена у 1808 р., 1821 р., перебудована у 1858 р., 80-ті рр. ХІХ ст.
	5	–
	6	–
	7	29 червня / 12 липня
	8	–
	9	–

40.	1	с. Балта-Чокрак
	2	Церква Св. Вмч. та цілителя Пантелеймона
	3	Побудована за державні кошти у 1835 р.
	4	Перебудована у 1866 р.
	5	–
	6	Служба проходила церковно-слов'янською і грецькою мовами
	7	27 липня / 9 серпня
	8	5 лютого 1931 р. за рішенням Постійної комісії по питаннях культів при КримЦІК церкву передано на використання в культурних цілях
	9	–

5.	"Южно"-Севастопільська церковно-приходська школа	церква Свв. Апостолів Петра і Павла на південному боці міста	м. Севастополь	вересень (жовтень) 1885	82 (56 / 26) за свідч. 1900/01 учб. року	26 (18 / 8)
6.	Грецьке училище	церква Св. Іллі	м. Євпаторія	1897	-	-
7	Грецька церковно-приходська школа	церква Введення Св. Божої Матері	м. Феодосія	-	-	-
8.	Класні кімнати	будинок Грецького благодійного товариства	м. Ялта	-	-	-
В сільських поселеннях Криму:						
9.	Грецька церковно-приходська школа	церква Св. Трійці	сел. Кадикой	-	38	-
10.	Грецька церковно-прихідська школа	Свв. Равноап. Костянтина і Єлени	сел. Карань	-	19	-
11.	Грецьке церковно-приходське училище	церква Св. Федора Тірона	сел. Аутка	-	32	-

Таблиця 5. Грецькі церковно-прихідські школи Криму.

№	Найменування учбового закладу	Назва церкви при якій функціонував учбовий заклад	Місто, село	Рік заснування	Кількість учбових місць (хлопці / дівчата) за свідченнями:	
					без дати	1884 / 1885 рр.
1	2	3	4	5	6	
В містах Криму:						
1.	Грецько-російська церковно-приходська школа, з 1826 р. гімназія	церква Св. Тройці	м. Сімферополь	1816 чи 1818	-	103 (45 / 58)
2.	Грецько-російська церковно-приходська школа (училище)	церква Св. Миколая Чудотворця)	м. Карасубазар	1856	-	35 (35 / 0)
3.	Грецька церковно- приходська школа	церква Св. Іоана Предтечі	м. Керч	1868	-	-
4.	Грецьке церковно- приходське училище	собор Св. Миколая Чудотворця	м. Бахчисарай	1872	-	74 (33 / 41)

Скорочення до таблиць 1 – 3:

болгарськ. – болгарський

грецьк. – грецький

рос. – російський

тат. – татарський

від. пікл. ком. – відомство піклувального комітету (про іноземних поселенців південної Росії)

прив. – приватний

каз. – казенний

д. – позначення з оригіналу списку "деревня" (населений пункт сільського типу без церкви)

колон. – колонія

сел. – селище (населений пункт сільського типу з повітовою церквою)

хут. – хутор

економ. – економія

міст. – містечко

рч – річка

с. – село (населений пункт сільського типу з повітовою церквою)

Примітки до таблиць:

- ¹ Таблиці 1, 2 укл. за виданням: Список населенних мест Российской империи. 1865 г. // Административно-территориальные преобразования в Крыму. 1783 – 1998. Справочник. – Симферополь: "Таврия-Плюс", 1999. – 464 с. – С. 143 – 204.
- ² В таблицю 3 включено сільські грецькі поселення Криму, які не були зафіксовані в статистичних відомостях 1865 р. // Административно-территориальные преобразования в Крыму. 1783 – 1998. Справочник. – Симферополь: "Таврия-Плюс", 1999. – 464 с. – С. 23, 28, 54, 84, 230 – 301.
- ³ Таблиці 4, 5 укладено за джерелами та літературою:
ДААРК, ф. 118, оп. 1, спр. 6187, 6329 (арк. 57), 5944 (арк. 11–12), 6027, 6434; ф. р. 663, оп. 1, спр. 434; оп. 10, спр. 580, 1587, 11 а, 224, 425, 415, 1755 (арк. 34, 35, 37), 444, 578, 1520, оп. 16, спр. 120, оп. 18, спр. 79, 57, 12 (арк. 14, 32 об, 153), 13 а, 84, 626; ф. 39, оп. 1, спр. 69 (арк. 40); ф. р. 114, оп. 2, спр. 17 (арк. 1), 136 (арк. 136), 338, 339; ф. р. 2647, оп. 6, спр. 143, 48; Архів Головної редакції по складанню "Зводу пам'ятників історії України" 1-а книга Кримського тому. Папки "Архітектура", "Археологія"; Государственный реестр недвижимых памятников автономной республики Крым (по состоянию на 1 января 1995 г.). – Т. 2, 3. – Памятники архитектуры и археологии. Симферополь, 1995. – Утверждено постановлением правительства Крыма. 20.04.1995. №126. – №1347, 1438, 1453, 1654; Τοσάλλοξοφόρη Κ. Ο Ελληνισμός της Σοβιετικής Ένωσής. Νέα Ευρώπη. Α. Α. Λυβάνη, 1986; Административно-территориальные преобразования в Крыму. 1783 – 1998. Справочник. – Симферополь: «Таврия-Плюс», 1999. – 464 с. – С. 69; Бертье – Делагард А. Л. К истории христианства в Крыму // ЗООИД. – 1910. – Т. 28. – С. 1 – 108; Гавриил А(рхиепископ). Х(ерсонский) и Т(аврический). Остатки христианских древностей в Крыму. – Уезд Феодосийский // ЗООИД. – Т. 1. – 1844. – С. 321; Гавриил А(рхиепископ). Х(ерсонский) и

1995. – С. 110 – 140; Мосхури И. В. Нетрадиционные формы почитания Св. царя Константина... // Тези міжнарод. наук.-практ конф. Україна – Греція: досвід дружніх зв'язків. Маріуполь, 1996. – С. 240 – 241; Мурузакевич Н. Епископ Моисей Гумелевський викарий Феодосійський и Мариупольський // ЗООИД. – 1883. – Т. 13. – С. 204, 206, 208; Мурузакевич Н. Столетие церковной жизни Крыма (1783–1883 гг.) // ЗООИД. – 1883. – Т. 13. – С. 205; Палазс. География. Поездка во внутренность Крыма, вдоль Керченского полуострова и на остров Тамань // ЗООИД. – 1883. – Т. 13. – С. 54 – 55, 59 – 60; Памяти высокопреосвященного Иннокентия, архиепископа Херсонского и Таврического. Некролог. // ЗООИД. – Одесса, 1901. – Т. 23. – С. 143 – 144; Памятники истории и культуры Украинской ССР. Каталог-справочник. Под ред. П. Т. Троняко, В. И. Тимофеевко, Р. И. Бондаренко и др. – Киев: "Наукова думка", 1987. – 736 с.; Полякова В. Православные храмы города // Керченский рабочий. – 13 апреля 1993; Православный календар. 2000 рік Ювілейне видання. Упорядники Черпак В. П., к фід. н. Іваннікова Л. В. – Київ: Видання Св. Покровської Подільської церкви м. Київ, 2000. – 467 с.; Санжаровец В. Керчь многонациональна: прошлое и настоящее // Керченский рабочий. – 6 июня 1990; Севастопольское благочиние: Справочник-путеводитель. – К.: ТОВ "Задруга", 1997. – 232 с.; Статистические сведения о Таврической области, общепленные каймаканами. 1783 г. // ЗООИД. – 1886. – Т. 6; Сумароков П. Досуги крымского судьи или второе путешествие в Тавриду. – СПб, 1803 – 1805. – С. 70 – 72; Терентьева Н. Прошлое и настоящее. Греки в Украине: экономическая и культурно-просветительская деятельность (XVII – XX вв.) – Киев: "Аквилон-Пресс" 1999. – 351 с.; Шавшин В. Балаклава. – Симферополь: "Таврия", 1994; Шавшин. В. Г. Балаклавский Геологический монастырь. – Симферополь: «Таврия», 1997. – 150 с.; Шульга М. О. та інші. Словник пам'яток історії та культури національних меншин України. (Рукопис). – Греки. – Київ, 1997. – С. 28 – 29; Якобсон А. Л., Таманян Ю. А. Армянская архитектура в Крыму. – Ереван: Айстан, 1990. – 63 с. – С. 24 – 31, 38 – 40, 44.

Т(аврический). Хронологико-историческое описание церквей губернии Таврической // ЗООИД. – Т. 2. – 1848. – С. 197 – 202; Гермоген. Таврическая епархия. – Псков, 1887. – 520 с.; Гордеева Т. Г. Страницы из истории греческого села Кисек-Аратук // Культура народов Причерноморья. – № 2. – Декабрь 1997. – С. 257 – 258; Гроздов А. Сведения о Бахчисарайской Успенской церкви, устроенной в каменной скале // ИТУАК. – 1890. – № 9. – С. 62 – 67; Два литографированных листа об Иоанно-Предтеченской церкви // ЗООИД. – Т. 10. – Одесса, 1877; Дятлов В. Монастыри Украинской Православной Церкви: Справочник-путеводитель. – К., 1997. – 96 с.; Епанагорийские новости. – 1911. – 8 июля. – № 40. – С. 3; Зенкевич Х. Х. Керчь в прошлом и настоящем. Историко-археологический и географический очерк. – Керчь, 1849. – С. 90, 141–151; Иванов И. В. Храм святых Константина и Елены в селе Флотское // Крымский музей. – 1994. – № 1. – С. 106 – 109; Исторический очерк христианства в Крыму // Таврические епархиальные ведомости. – 1899. – № 5 и т. д. – С. 279, 287; Камеральное описание Таврической области // ИТУАК. – Симферополь, 1892. – № 6; Караймская жизнь. – 1911. – № 1. – С. 115; Катунин Ю. А. Антиклерикальная политика крымских органов власти (30-ые гг. XX века) // Культура народов Причерноморья. – № 11. – 1999. – С. 56 – 64; Вин же. Монастыри Крыма. Катерлезская и Косьмодамянская киновии // Культура народов Причерноморья. – № 5. – Декабрь 1998. – С. 227 – 233; Вин же. Греческая православная церковь Крыма (1922 – 1928) // Культура народов Причерноморья. – № 5. – Декабрь 1998. – С. 377 – 383; Кеппен П. Крымский сборник. О древностях южного берега Крыма и гор Таврических. – СПб, 1837. – 409 с.; Керасиди Н. Х. Аутская Успенская церковь в Ялте // Україна-Греція: історична спадщина і перспективи співробітництва. (м. Маріуполь, 27 – 29 травня 1999 року). Збірник наукових праць міжнародної науково-практичної конференції. – Т. 1. – Частина 1. – Маріуполь, 1999. – С. 194 – 196; Краткое историческое описание Балаклавского первоклассного монастыря в Крыму. – Севастополь, 1893; Марков Е. Л. Очерки Крыма: картины жизни, истории и природы. – Симферополь,

Вступ	3
Розділ I. Приєднання Криму та грецьке населення півострову наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.	
1. Християнський історико-культурний спадок греків Криму	13
2. Адміністративні перетворення в Новоросії. Поява нових грецьких поселень.	20
3. Християнізація Криму. Парафії греків.	28
Розділ II. Розвиток етно-конфесійних громад греків Криму у другій половині XIX – на початку XX ст.	
1. Зміни умов функціонування громад греків	44
2. Участь греків у відновленні православних інституцій	50
3. Деякі характерні риси релігійних обрядів греків	55
4. Просвітницька і благодійна діяльність релігійних громад греків	66
Висновки	78
Примітки	80
Додатки	96

Автор дослідження буде вдячна за всі зауваження і побажання, які виникнуть у читача при ознайомленні із публікацією.

Відгуки можуть бути направлені за адресою:

Україна, Київ, 01001,
вул Грушевського, 4,
Інститут історії України НАН України,
відділ “Кабінет українсько-грецьких відносин НАН
України”.

Підписано до друку 17.01.2007. Формат 60x84 1/16
Ум.друк.арк. 7,56 Обл.вид.арк. 8,25
Тираж 200 Зам. 3 2004 р. Ціна договірна
Поліграф.д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, Грушевського, 4

